

А.А.Қаюмов, З.Ҳ.Райимжонов, Ұ.Ш.Якубов

Аҳоли географияси ва демографияси

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси — улкан инсон салоҳиятига эга бўлган мамлакатдир. 2006 йилда меҳнат ресурслари сони жами аҳолининг 55,4 фоизини ташкил этди. 2000 йилдан кейинги даврда меҳнат ресурслари сони йилига ўртача 400 минг кишига ортиб бормоқда. Мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш даражаси билан белгиланувчи мазкур омил, ўз навбатида уни ривожлантириш ва тараққий эттиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Айниқса қишлоқ жойларида меҳнат базаларининг асосий муаммоси — иш ўринларининг талаб даражасидан пастлигидир. Бу узоқ даврлар мобайнида қишлоқ хўжалигининг барча соҳалари етарли даражада ривожланмаганлиги сабабли пайдо бўлган. Бундай номувофиқликлар ишсизлик, ишлашни хоҳлайдиган, лекин турли сабабларга кўра бандлик хизматларида рўйхатга олинмаган меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли тўпланганлиги билан боғланган.

Янги иш ўринлари аксарият ҳолларда саноатда, моддий ишлаб чиқаришнинг қишлоқ хўжаликнинг кам даражада боғлиқ бўлган ёки умуман боғлиқ бўлмаган тармоқларида шаклланмоқда. Бу эса, қишлоқ жойларида, яъни ишлаб чиқариш соҳаси тармоқлари соҳаси кам ташкил этиладиган ҳудудларда бандликни таъминлашнинг сунъий ечимини ҳосил қилиш ҳолатларини келтириб чиқармоқда ёки меҳнат лаёқатидаги аҳолининг салмоқли қисмини қўшни давлатлар Қозоғистон, Россия ҳудудига ишлаш учун "нолегал" тартибда чиқиб кетиши ҳолларини келтириб чиқармоқда. Бу ўз ўрнида минтақадаги миграция жараёнларининг фаоллашувига олиб келмоқда.

Маълумки демографик жараёнлар тарихи инсоният тарихи қадар қадимий бўлиб XIX — XX асрлар давомида анча фаол тус олди. "19 — асрда 50 лн. Европалик бошқа қитъаларга кўчишди. Кўчишларининг асосий сабаби, яшаётган жойларида ерларнинг етишмовчилиги ва кўчиб борган жойларида еса ерларнинг арзон баҳоларга сотилишидир. Кўчиб борган мухожирларнинг кўпчилиги қишлоқ жойларида ўрнашдилар. 19 — асрнинг охири 20 — асрнинг бошларида эса миграция оқими йирик саноатлашган шаҳарларга қаратилди."¹

Миграция жараёнларини ўрганиш эса, узоқ ўттиз йиллик танаффусдан сўнг 50 йилларда бошланган бўлиб, бу даврда Европадаги Польша, Германия, Чехия, Словакия мамлакатлари ва Россиянинг асосан шарқий қисми аҳолиси миграцияси чуқурироқ тадқиқ этилган глобаллашув жараёни фаол кечаётган шароитда демо — график жараёнлар хусусиятлари ўтган асрга нисбатан тубдан фарқ қилади. Яъни ишлаб чиқариш тезлиги ва аҳоли даромадлари юқори, коммуникациялар ривожланган, қулай шарт — шароитларга эга бўлган минтақаларга меҳнат ресурсларининг интилиши билан характерланади. Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида режалаштирилган

¹ Райимжонов З.Х. Халқаро миграция кеча ва бугун // "Жанубий ўзбекистонда география мактабининг шаклланиши" Респ. илмий — амалий конф. материаллари. Термиз, 2006, 95 — 96 б.

иқтисодиётдан фарқли ўлароқ, демографик жараёнлар га янгича ёндошишни тақозо этмоқда.

Шу боис, Республика аҳолиси билан боғлиқ жараёнларни тадқиқ этишда илмий мактабларнинг пайдо бўлиши, демографик жараёнлар қонуниятларининг чуқур таҳлил этилиши бугунги кунда иқтисодиётда муҳим аҳамият касб этади.

Мазкур диссертация ишида демографик жараёнларнинг юқорида баён этилган экологик ва сиёсий географик омиллар билан боғлиқ хусусиятларига эътибор қаратилиши тадқиқот мавзусининг илмий ва амалий аҳамиятини асослайди ҳамда унинг долзарблигини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси ҳам барча собиқ "иттифоқ"даги рес — публикалар сингари миграция тарихига эга. Республикада демогра — фик жараёнларнинг назарий ва амалий масалаларига доир қатор тадқиқотлар олиб борилган. Айниқса давлат мустақиллиги йилларида ушбу муаммоларни тадқиқ этишга олимлардан О.Б.Отамирзаев, А.С.Солиев, А.А.Қаюмов, З.Х.Райимжонов ва бошқалар муносиб ҳисса қўшдилар.

Рус олимларидан Папенков К.В., Трудова М.Г., Юшков В.И.лар қишлоқ аҳолиси миграциясига оид илмий ишларни амалга оширдилар. Шаҳарлар аҳолиси миграциясини Староверов В.И.(Россия), Марянский А.(Польша), Ашимбаев Т.А.(Қозоғистон) каби олимлар ўрганишган. Минтақа ва алоҳида ҳудудлар миграциясини Зайончковская Ж.А., Переведенцев В.И., Рўбаковский Л.Л. каби олимлар чуқур ўрганишган. Бироқ, глобаллашув жараёни фаол кечаётган, ишлаб чиқариш тезлиги ва аҳоли даромадлари юқори, коммуникациялар ривожланган, қулай шарт — шароитларга эга бўлган минтақаларга меҳнат ресурсларининг оқими ортаётган шароитда демографик жараёнларга янгича ёндошишни, демографик жараёнларнинг географик хусусиятларига эътибор қаратилишини тақозо этмоқда.

1§. Аҳолининг жамият тараққиётидаги аҳамияти, унинг айрим тарихий даврлардаги сони ва динамикаси

Илмий манбаларда, планетамизда инсон аждодларининг пайдо бўлиши даври ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Кўпчилик антрополог олимлар фикрича сайёрамизда бундан 5—7 миллион йил аввал инсоннинг дастлабки аждодлари (австралопетиклар) Африка ва Осиёнинг тропик ва экваториал зоналарида яшаганлар. Кейинчалик 2—3 миллион йил илгари австралопетиклардан энг қадимги инсонлар — архатроплар шакланганлар ва улар шарқий Африкада истиқомат этганлар. Бундан 600—700 минг йил муқаддам инсоннинг энг қадимги аждоди бўлган архантроплар палеонтропларга, питекантропларга ва неандерталларга айланганлар ва Жанубий—Шарқий ҳамда Жануби—Ғарбий Осиёга тарқалганлар. Ниҳоят, бунда тахминан 40—50 минг йил илгари инсоннинг онгли (*Homo Sapiens*) аждоди шакланган. Онгли инсоннинг пайдо бўлиши мезолит даврига тўғри келади. Аҳоли сони ҳақидаги дастлабки маълумотлар эрамиздан олдинги даврга тааллуқли бўлиб, бу даврда ер куррасида бор йўғи бир неча юз минг киши яшаган холос. Аниқроқ маълумотлар бўйича эса эрамиздан 7 минг йил олдин ер куррасида 10 миллионга яқин аҳоли яшаган. Улар ҳар 1000 йилда тахминан 10—20%дан кўпайиб борган холос. Аҳолини бундай секин кўпайиши аҳоли ўртасида ўлим ҳолларининг юқорилиги билан изоҳланади. Ушбу даврда аҳоли ўртасида ўлимнинг умумий коэффициенти 50 промилле ва ундан юқори бўлган. Айниқса болалар ўлими юқори бўлган. Аҳоли кўпроқ очликдан, касалликлардан ва қабилалараро бўлиб турган тўқнашувлардан кўпроқ ҳалок бўлганлар, аҳолининг ўртача умр кўриши 20 йилдан ошмаган.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ҳар бир давр аҳолисининг кўпайиши ва ривожланиши шу даврнинг ишлаб чиқариш усули ва муносабатларига, турмуш даражасига, яшаш шароитларига бевосита боғлиқ бўлган. Жамият ривожланишининг биринчи босқичида ер юзи бўйича аҳолининг кўпайиши жуда секин борган. Аҳоли сонининг кўпайиб боришида ва жойлашувида қабилалар жойлашган масканларнинг табиий шароитлари, сув ресурслари, иқлим асосий омил ҳисобланган. Турли табиий офатлардан баъзи қабилалар қирилиб кетган. Айниқса совуқ иқлимли, қиши узоқ давом этувчи ҳудудларда аҳоли совуқдан, очарчиликдан кўплаб ҳалок бўлган. Ана шу боис Евросиёнинг шимолий қисмида аҳоли жуда сийрак жойлашган. Америка ва Австралияда ҳам палеолит даврининг охирларида жуда кам аҳоли истиқомат этган. Табиий шароити инсон яшаш учун қулай, сув ресурслари мавжуд ҳудудларда, яъни, Ўрта Ер денгизи атрофларида Шимолий Африка, Евросиё материгининг жанубларида эса аҳоли зичроқ жойлашган.

Ибтидоий жамоа даврида, аҳолининг яшаш шароити жуда оғир эди. Инсонлар ғорларда истиқомат этишган. Тоғ тошлардаги табиий ғорлар одамлар учун яккаю—ягона бошпана вазифасини ўтаган. Энг муҳими қорин тўйғазиш, бирон бир жойда тунаш бўлган. Улар овчилик ва турли хил ёввойи ҳолдаги мевалар билан кун кўришган, табиий офатларга қарши кураша олмаганлар. Муҳитнинг табиий таъсирига онгли чоралар

қўллай билмаслик сабабли аҳоли ўртасида ўлим ҳам юқори бўлган. Манбаларда ёзилишича, ибтидоий жамоа даврида аҳолининг ўртача умр кўриши 20—25 ёшни ташкил этган, холос. Ибтидоий давр одамлари ҳозирги давр одамларига нисбатан 3—3,5 марта кам яшаганлар. Шундай бўлса — да, аҳоли сони секинлик билан кўпайиб борган.

Аҳолининг кўпайишининг асосий сабаби туғилишни юқори даражада (физиологик имконият даражасида) бўлганлигидир. Демак, бир томондан инсоннинг табиий офатлар олдида ожизлиги, ўзаро низолари, унинг камайишига олиб келса, туғилишнинг юқори даражада бўлганлиги аҳолини сонининг маълум даражада кўпайиб боришига сабаб бўлган. Ибтидоий жамоа даврида Жанубий Осиё, Европанинг жанубий қисмларида, Африка китъасида аҳоли нисбатан зич яшаган. Евросиё материгининг шимолий районларида, Австралия ва Америка қитъаларида аҳоли жуда сийрак жойлашганлар.

Ушбу даврда дунё аҳолиси сони жуда секин ўсган. Тахминан бундан 15 минг йил илгари мезолит даврнинг бошида ер куррасида бир неча миллион аҳоли яшаган холос. Неолит даврнинг бошида эса дунё аҳолисининг сони 10 миллионга етган. Аҳолининг асосий қисми Жанубий ва Шарқий Осиёда, Африка ва Жанубий Европада жойлашган. Евросиёнинг шимолий қисмида аҳоли деярли яшамаган. Австралия ва Америка ҳудудларида ҳам жуда кам аҳоли яшаган. Шимолий ва Жанубий Америкада 100—200 минг киши яшаганлиги ҳақида маълумотлар бор.²

Ибтидоий жамоа даврида туғилиш жуда юқори даражада (1000 одамга нисбатан 45—50 та) бўлган туғилишни юқори бўлиши эрта никоҳлар ва тартибсиз оила — никоҳ муносабатлари билан боғлиқ бўлган. Лекин кўпчилик аёллар ўзларининг репродуктив даврини тўла яшай олмаганлар. Уларнинг оғир турмуш шароити, тиббий хизматларнинг деярли йўқлиги ҳаётдан жуда эрта кўз юмишига сабаб бўлган. Кўпчилик аёллар фарзанд кўриш даврида ҳалок бўлганлар. Ушбу даврда нафақат аёллар, болалар, эркаклар ўлими ҳам юқори бўлган. Аҳоли очликдан, антисанитария ҳолатидан, қабилалараро тўқнашувлардан, ёввойи ҳайвонлар ҳужумларидан, табиий офатлардан ва турли эпидемиялардан ҳалок бўлганлар. Ибтидоий давр одамларининг ўртача яшаш муддати 20—25 йилни ташкил этган, ҳозирги давр одамларининг умр кўриш муддатидан 3—3,5 мартга камроқ бўлган. Аҳоли гуруҳ—гуруҳ, қабила бўлиб яшаганлар. Баъзи қулай табиий шароитда яшаган қабилаларда аҳоли сони нисбатан тезроқ кўпайган, табиий шароити ноқулай жойда яшаган қабилаларда эса очлик, камбағаллик туфайли аҳоли ўлими юқори бўлиб, аҳоли сони жуда секин ўсган.

Инсоният тарихида суғорма деҳқончиликнинг ривожланиши озиқ — овқатнинг кўпайишига, аҳоли моддий турмуш шароитини бир мунча яхшиланишига олиб келди. Хусусий мулкнинг пайдо бўлиши, синфий

² Народонаселение мира. М.: 1974. С. — 4.

жамиятга асос солди. Ибтидоий жамият бағрида феодалистик ишлаб чиқариш муносабатлари шакллана бошлади. Дунёда маданият марказлари пайдо бўлди, аҳолига тибий хизмат кўрсатиш йўлга қўйилди. Содир бўлган ижтимоий – иқтисодий ўзгаришлар аҳоли ўртасида ўлим ҳолларининг камайишига, ўртача умр кўриш муддатининг бир мунча узайишига сабаб бўлди. Натижада дунё аҳолисининг сони кўпая бошлади. Қадимги Мисрда фиръавнлар даврида 7 миллион, Вавилонда эса 4–5 миллион аҳоли яшаганлиги маълум. Эрамизнинг бошида дунё аҳолиси 200–250 миллионни ташкил этган ва уларнинг 50 миллиони Рим империясида истиқомат этган. Аҳолининг яна 40–50 миллиони эса Хитой ва Ҳиндистон ҳудудларида яшаганлар. Шимолий – Ғарбий Европада эса аҳоли жуда кам – 1 миллион атрофида бўлганлиги қайд этилади.³

Ўрта асрларда ҳам дунё аҳолисининг сони кўпайиб борди. Лекин, аҳолининг кўпайиш суръати нисбатан секин бўлган. Биринчи минг йилликнинг охирида дунё аҳолисининг сони 250–300 миллионни ташкил этган бўлса, иккинчи минг йилликнинг ўрталарида бу кўрсаткич 400–500 миллионга етган. Жумладан, Осиёда – 250 миллион, Европада – 65–80 миллион, Америкада 30–50 миллион, собиқ Иттифоқ – ҳудудида эса 15–20 миллион аҳоли истиқомат этган. Ушбу даврда баъзи давлатларда босқинлар, урушлар, хўжаликларнинг барбод бўлиши натижасида аҳоли сонининг камайиб кетганлиги ҳам кузатилади.

Аҳоли сонининг кўпайиб боришида жамиятда ишлаб чиқаришнинг мукаммаллашиб бориши, жамиятда содир бўлган меҳнат тақсимотлари – яъни чорвачилик ва деҳқончиликнинг ривожланиши алоҳида омил ҳисобланади. Эрамиздан 7–8 минг йил олдин Яқин Шарқ ҳудудларида жуда кўп қабилалар овчиликдан чорвачиликка, деҳқончилик қилишга ўта бошладилар. Хўжалик юритишдаги янги шароит қабилалардаги аҳолини озиқ – овқат маҳсулотлари билан таъминлашни яхшилади, озиқ – овқат заҳиралари яратилди. Натижада аҳолининг ўлим ҳоллари нисбатан камайди. Лекин аҳолининг турли эпидемиялардан, қабилалар орасида бўлиб турувчи урушлардан ўлим ҳоллари юқори эди.

Хўжалик юритишнинг янги формаси сабабли қабилаларнинг бир жойдан иккинчи жойга мунтазам кўчиб юриши бирмунча барҳам топди, Қабилалар деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланиши натижасида ўтроқ ҳаётга ўта бошладилар. Бу ҳол эса аёллар аҳолининг бир оз яхшиланиб, туғилишнинг кўтарилишига сабаб бўлди. Туғилишнинг кўтарилиши эса дунё аҳолиси сонининг кўпайиб боришига олиб келди. Ушбу даврда эрта никоҳлар ва кўпболалилик деярли барча аҳолига хос бўлган. Лекин синфий жамиятнинг пайдо бўлишида туғилишга салбий таъсир этувчи баъзи омилар ҳам шакллана бошлади. Масалан қулдорлик даврида қулар, аскарлар аҳолининг такрор

³ Юқорида қайд этилган манба. – 7 б.

барпо бўлиши жараёнида иштирок этмасдилар. Шунингдек, баъзи диний қарашлар; масалан, буддизм руҳонийларининг никоҳсизлик ва фарзандсизлик ҳолатларини инсон руҳини қутқариши мақсадида қўллаб қувватланарди. Ишлаб чиқариш кучларининг янада такомиллашуви аҳоли ўртасида синфлар ва давлат пайдо бўлишига олиб келди. Жамият аста — секин ибтидоий

тузумдан қулдорлик даврига (синфий жамиятга) ўтди. Жамиятнинг ижтимоий — иқтисодий ва маданий ҳаёти ривожлана бошлади. Жамият тараққиётидаги бу ўзгаришлар аҳолининг ибтидоий тузум даврига нисбатан анча тез эди. Бунинг асосий сабаби никоҳга кириши, туғилишнинг чекланмаганлиги эди. Қулдорлик тузуми даврида ҳам аҳоли ўртасида ўлим анча юқори бўлган, сабаби — кўпгина қишлоқ ва шаҳарларда аҳолининг жуда зич жойлашуви ва гигиена — санитария шароитларнинг йўқлиги туфайли юқумли касалликларнинг кенг тарқалганлигидир.

Аҳоли ўртасида маданиятнинг ривожланиши, қадимий марказларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Ушбу маданият марказлари ер куррасининг суғориладиган ҳудудларида (Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа ҳудудлар) шаклландилар. Дунё ҳудудларида умумий аҳоли сони эрамиздан аввалги 5 минг йилликда 30 миллион атрофида бўлган. Ана шу даврда ер юзида аҳоли жойлашувининг ҳозирги ареаллари пайдо бўлган.

Инсоннинг яшаш учун кураши бориб — бориб, жамият тараққиётида ижобий (прогрессив) ўзгаришларга олиб келди. Ишлаб чиқариш кучлари ривожлана бориб, кишилар дастлаб чорвачилик, кейинроқ эса деҳқончилик билан шуғулланишга ўтдилар, очликка, касалликларга қарши кураш бошладилар. Энди улар меҳнат қилиб, моддий маҳсулотлар яратадилар. Ҳунармандчилик, савдо ривожланди ва шаҳарлар пайдо бўла бошлади. Инсон ҳаётидаги бу ижобий ўзгаришлар уларнинг ҳаёт шароитини яхшилади.

Синфий жамиятнинг шаклланиши, дунё ҳудудларидаги ижтимоий — иқтисодий ва маданий ривожланишидаги фарқлар, аҳоли такрор барпо бўлиш жараёнига бевосита таъсир кўрсатди. Баъзи ҳудудларда антисанитария шароити, ёппасига тарқалган эпидемиялар ва урушлар оқибатида аҳоли ўртасида ўлим ниҳоятда юқори бўлган. Баъзи ҳолларда қишлоқлар аҳолисиз қолганлар. Ушбу давр учун аҳоли такрор барпо бўлишида ибтидоий жамиятдагидек, умумий бир хусусият — туғилишнинг юқорилиги сақланиб қолган эди. Кўпболалилик нафақат урф — одатлар, балки давлат сиёсати, дин, айниқса ислом ва индуизм томонидан ҳам қўллаб қувватланар эди. Инсоният тараққиёти тарихидаги дастлабки "Маданий — техник революция" ишлаб чиқариш кучларининг янада ривожланишига сабаб бўлди. Озиқ — овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ривожланди. Бу ҳол эса ўз навбатида дунё аҳолиси сонининг кўпайишига олиб келди.

Қуйидаги жадвалда Дунё аҳолиси сонининг кўпайиши келтирилган.

Дунё аҳолисининг кўпайиши (млн.киши ҳисобида) ⁴

Сана	Дунё аҳолиси	Сана	Дунё аҳолиси
Эрамиздан олдинги 400 йил	153	1900	1634
Эрамизнинг боши	252	1910	1755
400	205	1920	1811
800	224	1930	2070
1000	305	1940	2295
1200	400	1950	2527
1500	440	1960	3060
1600	578	1970	3727
1700	680	1980	4430
1750	728	1993	5510
1800	954	2000	6000
1850	1248	2004	6396
		2025	8039

Эрамизнинг бошида ер шари аҳолисининг сони 200—250 млн. киши атрофида эди. Аҳолининг асосий қисми Рим империясида, Хитой ва Ҳиндистонда жойлашган.

XI—XV асрларда дунё аҳолисининг маълум қисми мўғул—татар, турк урушлари туфайли кирилиб кетдилар. Айниқса, бу урушлардан Шарқий ва Жанубий—Шарқий Европа мамлакатлари аҳолиси катта талофат кўрдилар. Урушлар нафақат аҳолининг бевосита кирилиб кетишига, балки хўжаликларни, ишлаб—чиқаришнинг издан чиқиши ҳисобига содир бўлган очарчилик сабабли ҳаётдан бевақт кўз юмушларига олиб келганлар. Агар дастлабки 500 йилда (1000—1500 йиллар) ер юзи аҳолиси 135 миллионга кўпайган бўлса, 1500—1750 йилларда ёки 250 йилда эса бу кўрсаткич 288 миллионни ташкил қилди, яъни аҳолининг ўсиши 2 марта тезлашди. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб аҳолининг ўсиши янада тезлашди. XX асрдан ер шари аҳолиси ҳар йили 1 фоизга кўпая бошлади.

Аҳоли сони ва таркиби, унинг бажарадиган вазифалари билан боғлиқ ҳолда баҳоланади. Аҳоли авваламбор ўзидан кўпаядиган, ўзини такрор барпо қиладиган—биосоциал организмдир. Аҳоли шу билан бирга жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи ва истеъмолчисидир. Ана шу нуқтаи назардан аҳоли сони таркиби, ўсиш суръатлари, жойла—шишига хос хусусиятларни таҳлил қилиш алоҳида аҳамият касб этади.

⁴ БМТ башорати жадвали. Н.В.Алисов., Б.С.Хорев. Экономическая и социальная география мира (М.,2000.г.с. — 92); Демографический энциклопедический словарь (М.,1985 г.с. — 72) Народонаселение мира 1998г. Фонд ООН в области народонаселения; 2004 World Population Data Sheet

Инсоният тарихининг катта даври давомида яъни неолит давридан еролиунинг XIX асрригача аҳоли сони ва таркиби анъанавий деб аталувчи тип таъсирида такрор барпо этилади. Унга жуда юқоридаги хар 1000 кишига нисбатан туғилганлар сони 40 – 45 ни ташкил этади туғулиш ҳамда юқори даражадаги ўсиш (30 – 35 %) 8 паст даражадаги табиий ўсишга хос эди. Аҳолининг такрор барпо қилинишининг ушбу типи агар иқтисодиёт ва унга хос ижтимоий муносабатлар билан бевосита алоқадор эди.

Бунда кўп болали оилани ташкил қилишга интилиш, айниқса хўжа – лик ишларида отага кўмак берувчи ўғиллар болаларнинг мавжудлигига ва сонининг кўп бўлишига катта эътибор қаратилади ота – она оилада 3 – 4 фарзандга эга бўлмоқчи бўлишса, унда аёл номида мазкур миқдордаги 2 – 3 марта кўп бола туғиш лозим эди, чунки ўлим, айниқса гўдаклар ва болалар ўлимининг нихоятда юқорилиги туғилган болалар – нинг ярмидан кўпини ўзи билан олиб кетади.

Ер шари аҳолисининг динамикаси тўғрисида маълумотлар қуйдаги 2 – жадвалда келтирилган.

Ер шари аҳолисининг ўсиши

Йилнома	Давр	Даврнинг давом этиши	Давр бошида аҳоли сони (млн киши)	Аҳоли сони ўртача йиллик ўсиши
Эрамиздан 7000 йил аввал	Неолит	5000	10	–
	Антик давр	7000	50	0,03
(янги эра)	Янги эранинг бошланиши ўрта асрларни дастлабки йиллари	2000	230	0,1
1000 йил	Ўрта асрлар	1000	305	0,02
1500 йил	Ўрта асрнинг якуний даври	500	440	0,1
1650 йил	Янги замоннинг бошланиши	150	550	0,3
1800 йил	Янги замон	150	952	0,5
1900 йил	Янги замон якуний даври	100	1656	0,8
1950 йил	Энг янги замон	50	2527	1,0
1980 йил	Яқин ўтган давр	30	4430	1,9
2000 йил	Ҳозирги давр	20	6024	1,5

Бир неча минг йиллар мобайнида ўлим жуда катта ва аҳоли ўсиши – нинг паст бўлишлиги ўзининг объектив сабабларига эгадир. Даставвал – бу моддий ва санитар гигиеник шарт – шароитларнинг қониқарсиз аҳволда эканлиги қолаверса, вақти – вақти билан такрорланиб турувчи очарчилик, ўлат, вабо ва чечак эпидемиялари натижасида юз минглаб одамларнинг қирилиб кетиши. Ер шарида бундай офатлар 200 – 400, 1600 – 1650 йиллар ичида қайд этилган бўлиб, ўша даврларда аҳоли сони

умуман ўсмади, 1300—1400 йиллар давомида қора ўлат эпидемиясининг таъсирида сайёра ўз аҳолисининг 1\4 қисмидан ажради, унинг сони кескин камайди. Аҳоли кўрсаткичларига охири кўринмаётган урушлар ҳам катта салбий таъсир кўрсатиб келмоқда. Урушлар XVIII асрда 5,2 млн кишининг ёстиғини қуритди.

XIX — асргача бўлгандаврда демографик жараёнларда сезиларли си — фат ўзгаришлари бўлиб ўтмади. Ундан кенги даврда аҳолининг табиий ҳаракати кўрсаткичларида демографик ўтиш жараёни бошланди. У оила бажарадиган вазифаларнинг кескин ўзгариши, турмушнинг нисбатан яхшиланиши, аҳолининг еш таркибидаги силжишлар бошқа омиллар билан боғлангандир.

Демограф олимлар демографик ўлиш жараёнини 4та кетма — кет келувчи фазани ўз ичига олишини илмий асослаб берганлар.

Биринчи фаза — учун туғулишининг юқори даражада сақланиши ва ўлимнинг кескин қисқариши оқибатида вужудга келувчи жуда юқори даражадаги табиий ўсишга хосдир.

Иккинчи фаза — кўп болали оиладан кам оилага ўтиш, ўлимнинг қисқарилиши эса туғулишнинг ундан ҳам кўп миқёсида камайиши натижасида табиий ўсишнинг пасайиши билан ифодаланади.

Учинчи фаза — авваламбор аҳоли ичида қариялар сони ва уларнинг ўсиши ҳамда туғулишнинг аста — секин пасайиши натижасида ўлим бирмунча кўтарилади. Мазкур босқичда аҳоли сони жуда кам миқдор суратларда ўсади ёки қисқаради.

Тўртинчи фаза — тўғилиш ва ўлим кўрсаткичлари тенглашади, аҳо — лининг улуши ўсиши барҳам топади.

Демографик ўтиш даври даставвал Европада XVIII асрда бошланади. Шунда табиий ўсиш 20—30% га тенг бўлди, буни ҳақиқатдан ҳам демографик инқилоб деб аташ мумкин. Чунки 10—20 йил олдин атиги 5—10% га тенг бўлган табиий ўсиш қисқа вақт ичида 2—3 мартага ошди. Ушбу жараён Европада 100—150 йил давом этди. Ундан кенги даврда Европа мамлакатлари демографик ўтишнинг иккинчи фазосига ўтди. Ҳозир ушбу мамлакатларнинг кўпчилиги демографик ўтишнинг учинчи фазосидадирлар. Бинобарин, Германия, Австрия, Белгия, Италия, Дания, Венгрия, Нидерландия аҳолини оддий такрор барпо этилиши ҳам айрим йилларда таъминланмаганлиги яъни ўлганларнинг сони туғилган болалар сонидан кўп бўлмоқда. Ривожланаётган мамлакатларнинг кўпчилиги демографик ўтиш жараёнининг 1 — фазасини ўтамоқда.

Жаҳон аҳолисининг сони, динамикаси ва унинг айрим ҳудудлар бўйича тақсимланиши. (млн.)

	1950	1960	1970	1980	1990	1995	1999	2025
Жами иш тартиби	2516	3019	3694	4433	5246	5702	5982	8054
Осиё	1399	1702	2147	2623	3123	3451	3637	4923
Ғарбиё Осиё (Грузия,	50	66	86	112	145	168	186	303

Озорбайжон, Армения)								
Марказий Осиё	496	619	787	972	1215	1355	1451	2101
Жанубий Шарқий Осиё	182	226	288	356	439	485	520	722
Шарқий Осиё	671	791	986	1183	1324	1442	1481	1798
Россия	113	119	130	138	148	147	147	138
Европа	436	487	527	556	578	581	582	580
Шимолий Европа	78	82	87	89	91	94	95	99
Ғарбий Европа	133	154	166	173	180	181	183	188
Шарқий Европа	116	133	146	155	162	162	159	150
Жанубий Европа	109	118	128	139	145	144	145	143
Африка	224	280	361	481	645	720	771	1290
Шимолий Африка	52	65	83	109	140	162	170	249
Ғарбий Африка	65	81	106	144	198	159	223	408
Шарқий Африка	63	80	106	142	196	226	235	387
Марказий Африка	27	33	40	52	69	83	94	188
Жанубий Африка	17	21	26	33	42	50	49	57
Америка	331	415	570	612	726	774	815	1083
Шимолий Америка	166	199	227	252	275	193	303	374
Марказий Америка	37	50	68	92	119	126	135	700
Жанубий Америка	111	146	190	239	297	319	339	463
Кариб денгизи худудлари	17	20	25	29	35	36	37	46
Австралия ва океания Гавайи ороллари	13	16	19	23	26	28	30	41

АҚШ, Япония, Канада, Австралия мамлакатлари 2 фазони бошидан кечирмоқдалар. Хитой ва бошқа 1 қатор мамлакатлар ушбу 2 фазога ўтиш арафасида турибди. Ўзбекистон ва бошқа Ўрта Осиё мамлакатла – рида 1 фазодан 2 – фазога ўтиш учун замин тайёрланди, бу жараён яқин 10 – 15 йил мобайнида бошланса ажаб эмас.

Дунё аҳолиси анашу давир ичида 2,4 марта ўсди. Бундан ҳам юқори кўрсаткич (Осиёга (2,6) ва Африкага 3,6) хос бўлди. Мазкур кўрсаткич Европада, 1,4 мартага тенг бўлди. Сўнгги йилларда сайёра аҳолисининг мутлоқ сони ўртача 3286 млн кишига етмоқда. Аҳоли сонининг юқори суръатлар билан ўсиши Африкада айрим минтақаларда эса Марказий ва Жанубий Осиёда, Марказий Америкада кузатилмоқда. Шу вақтнинг ўзида Европанинг айрим минтақаларида аҳоли сони жуда паст суръатлар билан ўсмоқда ёки деярли ўзгармаяпти.

Дунё аҳолисининг 1000 йилдан 2005 йилгача бўлган ўсишига назар ташласак, аҳоли энг тез кўпайган давр ХХ асрдир. Агар ер шари аҳолисининг бири миллиардга етиши учун салкам 850 йил керак бўлган бўлса, 2 миллиардга етиши учун 85 йил, 3 миллиардга етиши учун 25 йил, 4 миллиардга ўтиши учун – 15 йил, 5 миллиардга ўтиши учун 20 йил ва 6 миллиардга ўтиши учун – 15 йил вақт керак бўлди. Сайёра миқдорида аҳолисининг кўпайиб бориши унинг алоҳида ҳудудлари бўйича ҳам фарқ қилади. Европада XIV асрнинг ўрталаридан фан ва техника ривожланди.

Илмий манбаларда ушбу даврни Европа учун "уйғониш" даври, деб қайд этилган.

Фан — техниканинг ривожланиши туфайли Европада ишлаб чиқаришда қўл кучи ўрнига техникалардан фойдаланиш аҳоли ижтимоий—иқтисодий шароитини маълум даражада яхшиланишига олиб келди. Аҳоли сони олдинги даврларга нисбатан тезроқ суръат билан кўпая борди. Лекин Европанинг, баъзи ҳудудларида тарқалган эпидемиялар (1624, 1639 йилларда ўлат ва вабо), очарчиликлар (Италияда 1739—1741 йиллардаги картошка очарчилиги) ва урушлар (Туркия ва Болқон уруши XVI асрда; 1618—1648 йиллардаги 30 йиллик уруш, 12 йил давом этган испан мероси учун урушлар 1701—1713 йиллар) аҳоли сонининг кўпайиб боришига салбий таъсир этган албатта. Шунингдек Европа аҳоли сони динамикасига эмиграция ҳам таъсир кўрсатди. Американинг кашф этилиши жуда кўп испанлар, португаллар, инглизлар, голландлар ва французларнинг Америкага кўчиб кетишига сабаб бўлган. XVI—XVIII асрларда Европадан Америкага 2 миллиондан кўп аҳоли кўчиб кетган.

Шундай бўлсада, Европа аҳолиси XVI—XVIII асрларда олдинги даврларга нисбатан юқори суръат билан кўпайиб борган. Масалан, 1700 йили Европа аҳолиси тахминан 100 миллион киши бўлса, 1800 йилда бу кўрсаткич 150—160 миллионга етган. Франция, Англия, Германия ва Испания Европанинг аҳолиси энг кўп давлатларидан бўлганлар. XIX аср Европа аҳоли такрор пайдо бўлишида янги босқичга ўтган. Ўлимнинг камайиб бориши, аҳоли ўртача умр кўриш муддатининг узайиши ва туғилишнинг нисбатан юқори даражада сақланиб туриши аҳолининг табиий кўпайишини юқори даражага олиб чиқди. Ушбу даврда Европада туғилишнинг умумий коэффиценти 35—40 промилле, ўлим эса 20—25 промилле атрофида бўлган. Аҳоли табиий ўсиши ҳар 1000 кишига 15—20 кишини ташкил этган Европадан Америкага аҳоли эмиграциясининг кўпайиши, Франция императори Наполеоннинг урушлари аҳоли сонининг кўпайишига салбий таъсир этган.

Лекин, аҳолининг табиий кўпайишининг юқорилиги туфайли Европа аҳолисининг умумий сони динамикасида камайиш кузатилмайди. XIX асрда Европадаги кўп сонли аҳолига эга бўлган давлатлар Франция, Буюк Британия, Германия аҳолиси 1,5—2 баробарга кўпайган.

XX аср Европа аҳолисининг такрор барпо бўлишида янги босқич бўлди. Европадаги қатор давлатларда XX асрнинг иккинчи ярмида туғилиш кескин камайиб борди. Туғилиш билан бир қаторда ўлим ҳоллари ҳам қисқарди. Аҳолининг такрор барпо бўлишида янги демографик ўтиш даври бошланди. Натижада, Европада аҳоли сонининг ўсиш суръати бир мунча камайди. 1900—1950 йилларда Европа аҳолиси ҳар йили ўртача 1,8 миллион атрофида кўпайган бўлса, 1970—2000 йилларда эса, бу кўрсаткич 1,2 миллионни ташкил этган. Ҳозирги даврда (2005 й.) Европа аҳолиси 728 миллионга етган ва бу кўрсаткич дунё

аҳолисининг 11,4 фоизини ташкил этади. 2000—2005 йилларда Европа аҳолисининг ўртача йиллик ўсиши фоизга тенгдир.

Африка аҳолиси сонининг кўпайиб боришида унинг табиий шароити билан бир қаторда ижтимоий аҳволи ҳам асосий омил ҳисобланади. Ўрта асрларда Шимолий Африкага арабларнинг босқинчилик юришлари туфайли жуда кўп аҳоли қирилиб кетган. Бу қитъа аҳолиси асосан Ғарбий Судан ва Шарқий Африка аҳолиси ҳисобига бир мунча кўпайган. Шарқий Африкада араб султонликлари ташкил топиб Осиё давлатлари, айниққса Ҳиндистон билан савдо — сотиқ ривожланади.

Иккинчи минг йилликда Африка халқининг ижтимоий — сиёсий ҳаётидаяна кескин ўзгаришлар содир бўлди. Африкани Европаликлар томонидан мустамлакага айлантирилиши натижасидаги урушлар, африкаликларни қулларга айлантириб сотилиши, уларнинг оғир турмуш шароити, очлик, иссиқ иқлим шароитида турли юқумли касалликларнинг тез — тез тарқалиб туриши натижасида аҳоли ўртасида ўлим кўрсаткичлари юқори даражада бўлган. 1650—1800 йилларда Африка аҳолиси тахминан 100 миллиондан 90 миллионга камайган.

XVI—XVII асрларда Африкадан негрларни қул қилиб, Америкага олиб кетилиши ҳам Африка қитъаси аҳолиси сонига салбий таъсир этган. Айниқса, Шимолий Америкадаги инглиз колонияларига Африкадан миллионлаб негрларни қул қилиб ҳайдаб келишган. 1680—1786 йилнинг ўзида Шимолий Америкага Африкадан 2 миллион негрлар келтирилган. Юзлаб негрлар йўлда ҳалок бўлишган ва қул сифатида сотиб юборилган. Юқорида қайд этилган ҳолат натижасида Африканинг Ангола, Мозамбик ва Ғарбий Судан каби давлатларида аҳоли жуда камайиб кетган.

XIX асрга келиб Африканинг ижтимоий — сиёсий аҳволи бир мунча яхшиланди. Қатор давлатлар мустамлака тузумидан озод бўлдилар. Дунёда инсон ҳуқуқларини, миллатлар манфаатини ҳимоя этиш ташкилотлари ташкил топиб фаолият кўрсата бошлади. Африка халқларининг ҳимоя қилиниши, уларга тиббий ёрдам кўрсатиш, билим олишларига имкониятлар яратила бошланди. Натижада қитъа аҳолиси ўртасида ўлим ҳоллари камайди. Туғилишнинг юқори даржада бўлиши ва ўлимнинг камайиши Африка аҳолисининг тез суръатлар билан кўпайишига олиб келди. 1900 йил Африка аҳолиси тахминан 130 млн. кишини ташкил этган. 1900—2000 йилларда эса қитъада аҳоли сони 6 марта кўпайди ва 790 миллионга етди. XX аср Африка аҳолисининг энг юқори суръат билан кўпайган давридир. 2005 йил маълумотларига қараганда, Африка аҳолисининг сони 885 миллионни ташкил этиб, бу кўрсаткич дунё аҳолисининг 13,8 фоизини ташкил этди.⁵

⁵ Население и общество. Информационный бюллетень центра демографии и экология человека. Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. 2006 г. № 76.

Илмий манбаларда ёзилишича, Америка Христофор Колумб томонидан кашф этилган даврга қадар 25 миллиондан ортиқ аҳолиси бўлган. Аҳолисининг асосий қисмини ацеклар (Марказий Мексика) давлатида ва инклар империясида (Перу) яшаганлар. Америка аҳолисининг туб халқи ҳиндулар бўлиб, улар кичик – кичик қабилаларга бирлашганлар. Ҳозирги АҚШ ҳудудида 1 миллионга яқин ҳиндулар яшаганлар.

Американинг Европаликлар томонидан босиб олинishi учун бўлган урушлар натижасида туб аҳоли бўлмиш ҳиндуларнинг қириб юборилишига сабаб бўлган. Масалан, Кариб денгизи ҳавзасидаги ороларда 1 миллиондан ортиқ ҳиндулар яшаганлар. XVI аср ўрталарида Европаликларнинг босқинчилик урушлари туфайли маҳаллий аҳоли вакилларида бир неча юз кишигина қолган холос. Мексикада эса XIX аср бошларида 1,5 млн. АҚШ да XIX аср охирида 200 минг ҳиндулар яшаганликлари ҳақида маълумотлар мавжуд. Америка туб аҳолисининг камайиб кетишига уларнинг Европаликлар томонидан аёвсиз қириб ташланиши билан бирга, европаликлар олиб келган эпидемиялар "янги касалликлар" (қизамиқ, вабо, тошмалар), плантациялардаги оғир, антисанитария шароитдаги меҳнатлар ҳам сабаб бўлган.

Америка аҳолиси сони XIX аср бошига қадар асосан Европадан келган иммигрантлар келиши ва Африкадан кўплаб негр – қулларни олиб келиниши ҳисобига секинлик билан кўпайган. Ушбу даврда Америка қитъасида 25 миллион атрофида аҳоли бўлиб, уларнинг 18 миллиони Лотин Америкасида, 5,3 миллиони АҚШ да яшаганлар.

XIX асрда Европадан Америкага кўчиб келувчилар сони яна ҳам кўпайди. Иммигрантларнинг асосий қисми иқтисодий аҳвол яхшироқ бўлган АҚШ га қаратилган эди. XIX асрнинг иккинчи ярмида (1821 – 1900 йилларда) АҚШга келган иммигрантлар сони 20 миллион атрофида бўлган. АҚШ аҳолиси иммигрантлар ҳисобига жуда тез суръат билан кўпайиб борган ва 1900 йилда 76 миллионга етган ва уларнинг таркибида 10 миллион атрофида негрлар қайд этилган.

Канада ҳудудларига ҳам XIX асрда иммиграция жараёни кучайди. XIX аср бошларида Канадада бор йўғи 300 минг атрофида аҳоли истиқомат этган бўлса, 1851 йили аҳоли сони 1,8, 1900 йилда эса 5,8 миллионга етди. Аср бошида фақат Канадага дастлаб Европадан келган француз эмигрантлар аҳолининг асосий қисмини ташкил этган эди. XIX асрнинг иккинчи ярмида АҚШ ҳудуди тамоман эгаллаб олингач, иммигрантлар оқими Канадага қаратилади. Лотин Америкаси давлатлари аҳолиси эса XIX асрларда АҚШ ва Канада аҳолисига нисбатан секинроқ кўпайган. Асосан аҳолининг кўпайиши табиий ўсиш ҳисобига содир бўлган.

Бу даврда Европадан иммигрантларнинг келиши Шимолий Америкага нисбатан камроқ бўлган. Иммигрантлар асосан Аргентина, Бразилия ва Уругвай давлатларига келганлар. 1900 йилда Лотин Америкада 60 – 65 миллион аҳоли истиқомат этган. 1850 – 1900 йилларда

бутун Америка қитъаси аҳолиси 65 миллион кишидан 145 миллион кишига кўпайган, ёки 2,2 марта ошган. 1900—2000 йилларда эса аҳоли сони 6 мартага кўпайди. Бу давр Америка аҳолисининг энг юқори суръат билан кўпайган давридир. Аҳоли сонининг ортиб бориши дунё аҳолиси таркибида унинг ҳиссасини 3 баробар кўтарилшига сабаб бўлди. 2005 йил Америкада дунё аҳолисининг 13,7 фоизи истиқомат этмоқда. 1000 йилда бу кўрсаткич 4,6 фозини ташкил этган эди.⁶

Осиё дунёнинг энг кўп сонли аҳоли истиқомат этаётган ҳудудидир. XX асрга қадар бўлган давр учун Осиё аҳолисининг сони ҳақидаги аниқ маълумотлар деярли йўқ. Тахминларга кўра, XVI—XVIII асрларда Осиё аҳолисининг умумий ўсиш суръати Европа аҳолисининг ўсиш суръатига жуда яқин бўлган. Чунки, Осиёда ушбу даврлар нисбатан тинч, йирик қирғин—барот урушлар бўлмаган давр ҳисобланади. Осиёнинг баъзи давлатлари демографик жараёнларида кескин ўзгаришлар кузатилади. Масалан, Японияда оилаларда фарзанд туғилишини назорат этиш бошланди. Натижада аҳолининг табиий кўпайиш суръати секинлашди ва аҳоли сони ҳам мос равишда нисбатан кам суръатда кўпайди. XIX аср бошларида Осиёнинг энг кўп сонли худди Хитойда аҳоли сони 300—350 миллион, Ҳиндистонда — 150—210 миллион, Японияда — 27—30 миллион кишини ташкил этган.

XIX асрда Осиё давлатларининг кўпчилигида янги сиёсий ўзгаришлар юз берди ва уларнинг кўпчилиги мустамлакаларга айлантирилди. Мустамлакачилик аҳоли ижтимоий—иқтисодий ҳаётига салбий таъсир этди. Деҳқонларнинг асосий қисми ерсиз қолдилар, ҳунармандчилик, ишлаб чиқариш маълум даражада сустлашди. Бу ҳолатлар аҳолининг табиий кўпайиш суръатига салбий таъсир этди. Очарчилик, эпидемия ва мустамлакачиларга қарши урушлар натижасида аҳоли ўртасида ўлим ҳоллари кўпайди. Миллионлаб аҳоли юқоридаги омиллар натижасида қирилиб кетди. XIX асрнинг охирида Ҳиндистонда 20 мартага яқин очарчилик бўлиб, уларда қарийиб 20 миллион атрофидаги аҳоли ўлган. Ана шу даврда (1887 й.) Хитойнинг Шимолий районларида ҳам очарчилик бўлиб, 4—6 миллион киши ҳалок бўлган. XIX асрда Осиёнинг қатор ҳудудлари аҳолисида туғилиш 45—50 промиллени, ўлим эса 40—45 промиллени ташкил этган. Аҳолининг табиий ўсиши жуда паст бўлиб 5—10 %₀ нигина ташкил этган. Натижада, Осиё аҳолисининг сони жуда секинлик билан кўпайган. 1900 йилларда Осиё аҳолисининг сони 900—1000 миллион кишидан ошган. Шу жумладан, Хитойда аҳоли сони 400—500 миллион, Ҳиндистонда 285 миллион ва Японияда 44 миллионга етган.

XX асрда Осиё мамлакатларининг кўпчилигида аҳоли ўлимининг кескин камайиши кузатилади. Натижада, Осиё аҳолисининг сони кўпайиб борди. 1900—2000 йилларда Осиё аҳолиси сони 950 миллиондан 3585 миллионга етди ёки 3,6 марта кўпайди. Шунини алоҳида қайд этиш

⁶ Население и общество.

лозимки, XX асрнинг иккинчи ярмида Хитой, Ҳиндистон каби аҳоли кўп сонли давлатларда туғилишни назорат этиш давлат сиёсати даражасида олиб борилиши аҳолининг ўсиш суръатини бир мунча секинлаштиришига олиб келди. Осиё аҳолисининг дунё аҳолиси таркибидаги салмоғи 1000—2000 йилларда 63,9 фоиздан 59,3 фоизга тушди. Ҳозирда (2005 й.) Осиёда дунё аҳолисининг 60,6 фоизи истиқомат этмоқда.

Австралия ва Океания ҳудуди аҳолисига оид аниқроқ маълумотлар демографик манбаларда XVIII асрнинг иккинчи ярмига тааллуқлидир. 1788 йилда ушбу қитъада 200—300 минг маҳаллий халқлар (аборигенлар) яшаганлар. Океанияда эса XVIII аср ўрталарида 3 миллион киши бўлганлиги тахмин этилади. Бу ҳудудда ҳам аҳоли шаклланишида Америка қитъасига ўхшаш европаликларнинг келиши билан боғлиқ ижтимоий—сиёсий ўзгаришлар катта таъсир этган. Европаликлар билан тўқнашувлардан, эпидемиялардан Австралия аҳолисининг жуда кўп қисми қирилиб кетган. XIX асрнинг охирида Австралияда 100 минг нафар аборигенлар қолган холос. Шунинингдек Янги Зеландияликлар ҳам XVIII асрнинг охиридан XIX асрнинг охирига чорагига қадар 200—250 мингдан 37,5 минг кишига камайиб кетганлар. XVIII асрнинг охиридан XIX асрнинг охирига қадар Гавайиликлар сони 300 мингдан 31 мингга қисқарган.

XIX асрнинг охиридан бошлаб Австралия ва Океания аҳолиси аралаш миллатлар ва европаликлар ҳисобига бир мунча кўпая бошлади. Айниқса, Австралия ва Янги Зеландия аҳолиси асосан европаликлар ҳисобига кўпайиб боришининг асосий сабаби Австралия ва Океанияда янги конларнинг топилиши ва ўзлаштирилиши эди. Европада ишлари юришмаган камбағал ва ўртаҳол кишилар тезда бойиб кетиш мақсадида бу ерга кўплаб кўчиб келишганлар. 1800—1850 йилларда Австралияга келган иммигрантлар сони 5 мингдан 405 мингга етган. Иммиграция ҳисобига Гавайи, Фиджи, Янги Каледония, аҳолиси ҳам кўпая бошлади. Натижада, Австралия ва Океания аҳолисининг дунё аҳолиси таркибидаги салмоғи деярли 2 баробар кўпайди. 1900 йилда бу ҳудуд аҳолиси 6 миллион кишини ташкил этган бўлса, 2000 йилда бу кўрсаткич 30 миллионга етган. Ҳозирги кунда (2005 й.) Австралия ва Океания аҳолисининг сони 33 миллионни ташкил этмоқда.

2Аҳолининг дунё ҳудудлари бўйлаб жойлашуви ва унинг омиллари.

Илмий манбаларда қайд этилишича, Ер куррасида аҳоли яшаб келган масканлар, ареалларнинг кўпчилиги жуда қадимдан бошлаб шаклланиб келган. Дунё ҳудудлари бўйлаб аҳолининг жойлашуви ҳақидаги дастлабки маълумотлар эрамиздан 5 минг йил олдинги даврга тааллуқли бўлиб, ушбу даврда дунё аҳолисининг 66 фоизи (20 млн киши) Хорижий Осиёда, 17 фоизи (5 млн киши) Африкада, 10 фоизи (3 млн киши) Хорижий Европада, 3 фоизи (1 млн киши) МДҲ давлатларида, 3 фоизи (1 млн киши) Шимолий ва Лотин Америкасида ҳамда 1 фоизи (0,5 млн киши) Австралия ва Океанияда

жойлашган эканлар. Энг қадимги аҳоли масканлари инсон яшаши учун зарур биологик ресурслар мавжуд бўлган жойларда, яъни Осиенинг жануби ва Шимолий Африкада Ўрта Ер денгизидан то Тинч океанигача бўлган ҳудудларда жойлашганлар. Бу ҳудудларда аҳоли жуда узоқ вақт овчилик билан шуғулланганлар. Кейинчалик ушбу ҳудудларда чўллашиш жараёнлари кучайган. Аҳолини овчилик билан яшашлари учун имкониятлар қисқариб кетган.

Эрамизнинг бошларида аҳоли аста–секин деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғуллана бошлайди. Моддий неъматларни ўзлари меҳнат қилиб яратишга ўтадилар ва хўжалик юритишнинг ишлаб чиқариш тури етакчилик қила бошлайди. Аҳоли маълум жойларда ўтроқ бўлиб яшайдилар, масканлар курадилар. Натижада, аввал қишлоқ масканлари кейинчалик эса, шаҳарлар пайдо бўла бошлайди. Аҳолининг турмуш тарзи, овқатланиши яхшилана боради. Инсон ҳаётида ижтимоий ўзгаришлар содир бўлади, ёзув шаклланади, фан ва тиббиёт, маданият ривожлана боради. Аҳолининг турмуш тарзи яхшилангач, юқорида қайд этилганидек, ўлим ҳоллари камайтирилади, аҳолининг ўртача умр кўриш муддати ҳам узаяди. Натижада, ер куррасида аҳоли сони, аҳоли масканлари кўпайиб боради. Аҳоли зичлиги айниқса, деҳқончилик билан шуғулланиши учун табиий имкониятлари мавжуд, суғориладиган ерларда чорвачилик билан шуғулланиш имкони бор ҳудудларга нисбатан юқори бўлган. Масалан, Нил, Фрот, Дажла, Ганг, Хуанхе дарёлари ҳамда Ўрта Ер денгизи соҳилларида эрамизнинг бошида аҳоли зичлиги 1 км² га 10 кишини ташкил этган. Ана шу даврда кўчманчи чорвачилик ривожланган Осиё ҳамда Африканинг чўл ва чала чўл зоналарида аҳоли зичлиги 1 км² га 1 кишидан тўғри келар эди.

Жамиятнинг тараққий этиб бориши, ишлаб чиқариш усулларининг шаклланиши, жаҳон демографик вазиятида қатор ўзгаришларга олиб келди. XIX–XX асрга келиб ер юзи аҳолиси жуда юқори суръатлар билан кўпая борди.

Аҳолининг дунё ҳудудлар бўйлаб жойлашувида ҳам кескин ўзгаришлар содир бўлди. Аҳоли зич ҳудудлардан, айниқса Европадан Америка ва Океания ҳудудларига кўплаб аҳоли кўчиб кетди. Кейинги икки минг йилликда ер юзида аҳоли жойлашуви кескин ўзгарди. Эрамизнинг дастлабки йилларида сайёрамиз аҳолисининг 82,7 фоизи Европа ва Осиё ҳудудларида жойлашган бўлса, 2000 йилга келиб эса, бу кўрсаткич 15 фоизга камайтирилади ва 67,7 фоизни ташкил этди. Америка, Австралия ва Океанияда истиқомат этувчи аҳоли ҳиссаси эса дунё аҳолиси умумий сонига ортиб борди. Эрамиздан кейинги 1000 йилда дунёда 305 миллион аҳоли истиқомат этган бўлса, унинг 63,9 фоизи Хорижий Осиёда, 14,8 фоизи Хорижий Европада, 13,1 фоизи Африкада, 3,3 фоизи МДҲ давлатлари ҳудудида, 4,6 фоизи Америкада ва 0,3 фоизи Австралия ва Океанияда яшаган. 2000 йилда эса дунё аҳолиси сони 6 миллиард 55 миллионга етди ва унинг 59,3 фоизи Хорижий Осиё, 8,4 фоизи Хорижий Европа, 13 фоизи Африка, 4,8 фоизи МДҲ давлатлари,

14 фоизи Америка ва 0,5 фоизи Австралия ва Океания давлатларида истиқомат этадилар.⁷ Кейинги минг йилликда Америка, Австралия ва Океания ҳамда МДХ ҳудудларида истиқомат этувчи аҳолининг салмоғи 5 марта кўпайган.

Шундай қилиб, ҳозирги даврда ер юзи ҳудудлари бўйлаб аҳоли нотекисжойлашган. Сайёрамизда аҳоли жуда зич (1 км² га 1000 киши) яшайдиган ҳудудлар билан бир қаторда аҳоли яшамайдиган ҳудудлар ҳам учрайди. Бу ерларда ҳаво ҳарорати жуда паст, сув йўқ ва бошқа сабаблар мавжуд. Бундай ҳудудлар ер шаригаги қуруқликнинг 10 фоизини ташкил этади. Уларга Шимолий ва Жанубий қутблар, баландлиги 5000 метрдан зиёд тоғлар васаҳролар киради. Ер куррасидаги қуруқликнинг 50 фоизи эса аҳоли яшаши учун табиий шароитлар нисбатан пастроқ бўлиб, уларда аҳоли сийрак — 1 км² га 1 кишидан жойлашгандир. Ушбу ҳудудларга тундра, ўрмон — тундра, шимолий тайга, чўл, чала чўл ва нам экваториал ўрмонлар киради. Қуруқликнинг 25 фоизида аҳоли зичлиги 1 км² га 1–10 кишини ташкил этиб, бу ерлар аҳоли нисбатан сийракроқ жойлашган. Ер куррасидаги қуруқликнинг қолган 15 фоизида эса аҳоли зичлиги 1 км² га 10 кишидан ошади.⁸

Ер шарига аҳоли яшайдиган асосий ҳудудлар 78⁰ шимолий кенглик ва 54⁰ жанубий кенглик орасида жойлашгандир. Ер юзида аҳоли энг зич жойлашган ҳудудлар жуда қадимдан маданият марказлари бўлиб келган Жанубий, Жанубий — Шарқий ва Шарқий Осиё, Шимолий Африкадаги дарё водийлари ҳамда Европадаги саноат марказлари бўлиб, улар ер шаригаги қуруқликнинг бор — йўғи 7 фоизини ташкил этадилар. Бу ҳудудда дунё аҳолисининг деярли 70 фоизи жойлашгандир. Ер шари аҳолисининг 4/5 қисми текисликлар ва 500 метргача бўлган баландликларда жойлашганлар. Бундай ҳудудлар ер юзидаги қуруқликнинг 28 фоизини ташкил этади.

Ҳозирги даврда (2004 й.) ер куррасидаги қуруқликнинг инсон яшаши мумкин бўлган қисмида ўртача аҳоли зичлиги 1 км² га 48 кишидан тўғри келмоқда. Агар аҳоли 1 км² га 50 кишидан тўғри келса аҳоли зичлиги юқори ҳисобланади. Аҳоли дунё қитғалари бўйлаб ҳам жуда нотекис жойлашгандир. Маълумотларга қараганда, ХХI аср бошларида аҳоли зичлиги 1 км² га Осиёда 75 киши; Европада 70 киши; Африкада 22 киши; Америкада 19 киши; Австралия ва Океанияда 3 кишини ташкил этмоқда.

Ер юзасида аҳоли жуда нотекис жойлашган. Аҳолининг ўртача узунлиги (1 кв км) га келган аҳоли миқдори доимий аҳолиси мавжуд ҳудудлар 430 млн км доираси 46 кишини ташкил қилади.

Айрим қитғалар, материклар ва регионлар бўйича аҳолининг ўртача зичлиги

Минтақа ва регионлар	1950	1990	1995	1999	2025

⁷ Смагин Ю.А. Территориальная организация населения. М., 2004.. с. 45. Юқорида қайд этилган манба. 46 — бет.

⁸ Демографический-энциклопедический словарь. М., 1985.. с. 274.

Бутун дунё Шу жумладан:	19,4	40,3	43,8	46,0	63,8
Европа	74,4	97,0	101,9	702,5	703,5
Осиё	45,1	100,7	111,3	116,3	159,3
Африка	7,6	21,8	24,3	27,5	51,0
Шимолий Америка	11,0	24,4	22,8	23,8	31,0
Жанубий Америка	6,4	17,1	78,3	19,6	26,4
Австралия ва Океания	1,5	3,1	3,3	3,7	4,6

Шу вақтнинг ўзида ушбу кўрсаткич Осиёда 116,3 ва Европада 102,5 кишини ташкил этса, Африкада 27,5 Шимолий Америкада 23,8 Жанубий Америкада 19,6 ҳамда Австралия ва Океанияда атиги 3,7 кишига тенг. Умумлаштириб айтганда ер қуруқлик юзасининг атиги 2% да унда мавжуд аҳолининг 70% и истиқомат қилади. Аҳоли ниҳоятда зич жойлашган минтақалар қаторига Жанубий Шарқий ва Шарқий Осиё, Европа ҳамда АҚШ нинг Шимолий Шарқий қисми “Босвони” мегаполиси киради.

Дастлабки учта минтақада аҳоли қадимдан жойлашган бўлиб, у хо — зирги вақтда жуда юқори даражадаги аҳоли зичлигига эга. Бундай ҳолат авваламбор бу ерда меҳнатни жуда кўп талаб қилувчи шоличилиқнинг қадимдан мавжудлиги қолганларда эса XVIII—XIX асрларда юз берган санъат инқилоби ҳамда ундан кейинги даврда амалга ошган индустри — алаштириш жараёни билан узвий боғлангандир. Инсонларнинг қадимдан океан ва денгиз соҳилларида жойлашишига интилиши ҳам муҳим омиллардан биридир. Хозирги вақтда денгиз ва океанлардан қуруқликка томон 200 смга чўзилган ер юзаси қисмида инсониятнинг ярмидан зиёд қисми 50 км кенгликка эга бўлган қуруқлик қисмига эса дунё аҳолисининг деярли 30% и тўплангандир. Дунё бўйича аҳоли жуда зич жойлашган худудлар қаторига қуйдагилар киради.; Рус, Элзас ва Латарингил ҳамда Париж ва Лондон районлари, Шимолий Италия, Москва райони, Донбасс, Фарғона водийси, Шарқий Хитой, Хиндганг текислиги, Ява ороли, Япония ороллари, Ниль делтаси, АҚШ нинг Шимолий Шарқи, Буёк кўллар раёнлари ва Сансан мегаполиси. Аҳоли сийрак тарқалган худудлар ер қуруқлик юзасининг анча катта қисмини эгаллайди. Шулар қаторига биринчи навбатта экстемол табиий шароит — ларга эга бўлган геологик объектлар, чўллар, тропик ўрмонлар, баланд тоғлар, тундра муз худудлари ва бошқалар киради.

Ер қуруқлик юзасининг 15% и умуман ўзлаштирилмаган ва доимий аҳолиси йўқ худудлар ҳисобланади. Айрим мамлакатлар ичида аҳоли зичлигининг жуда юқори кўрсаткичлари Сингапур (5000 кишига яқин), Бангладеш (1000 кишига яқин), Нидерландия (460), Корея Республикаси (454), Лисоон, Белгия, Япония ва бошқаларига 200 кишидан ортиқ жами 40 мамлакатлар, жуда паст кўрсаткичлар Россия, Канада, Австралия, Мавритания, Ливия, Намибия ва бошқаларга хос. Аҳоли жойлашиши —

даги жуда катта худудий фарқлар мавжуд мамлакатлар қаторига Россия, Канада, Хитой, Бразилия, Миср, Туркменистон, Тожикистон, Индонезия киради.

Дунё аҳолисининг вертикал минтақалар бўйича ҳам нотекис тақсимланган. Аҳолининг ярмидан ортиқ қисми (56% и) мутлоқ баланд—лиги 250 митргача бўлган текислик ва нотекисликларда истиқомат қилади. Салкам чорак қисми (24%) 200—500 м баландликка эга текислик ва қирраларга тўғри келади. Демак ер шари аҳолисининг 80% и мутлоқ баландлиги 500 митргача бўлган худудларда жойлашган. Шу вақтнинг ўзида 2000 метрдан баланд худудларга ер шари жами аҳолисининг атиги 10% и тўғри келади. Умуман олганда аҳоли сони ва улуши баландлик ошган сари камайиб боради. Лекин бу қонуният Жанубий Америкада ўз ифодасини топмайди. Бундан ташқари Осиё қитъаси битлан жами қуруқлик юзасига хос бўлган кўрсаткичлар бир хил миқдорлар хослиги билан ажралиб туришлигини таъкидлаб ўтиш лозим.

Дунёда аҳоли энг юқори зичлиги Шарқий Осиёда жойлашган Хитой—Макаоси (Аомин) давлатида қайд этилади ва бу ерда аҳоли 1 км² га (2004 й.) 20000 кишини ташкил этган. Аҳоли зичлиги бўйича Хитой—Макаосидан кейинги ўринларда Бангладеш (981 киши), Фаластин (609 киши), Жанубий Корея (487 киши), Ливан (450 киши), Нидерландия (398 киши), Ҳиндистон (330 киши), Исроил (324 киши), Филиппин (279 киши), Вьетнам (245 киши), Буюк Британия (244 киши), Германия (231 киши), Италия (192 киши), Покистон (200 киши), Нигерия (148 киши), Хитой (135 киши), Польша (118 киши), Европа Иттифоқи—15 (117 киши), Индонезия (114 киши), Европа Иттифоқи—25 (114 киши), Франция (109 киши), Туркия (92 киши), Испания (84 киши) ва Миср (73 киши) давлатлари туради.⁹

1975 йил			2004 йил		
№	Давлатлар	Зичлик	№	Давлатлар	Зичлик
<i>Аҳолиси энг сийрак жойлашган давлатлар</i>					
1	Гвиана (Франц)	0.7	1	Фарбий Саҳрои	0.1
2	Ботсвана	1	2	Намибия	2
3	Мўғилистон	1	3	Гвиана (Франц.)	2
4	Намибия	1	4	Суринам	2
5	Ливия	1.5	5	Мўғилистон	2
6	Мавритания	1.5	6	Ливия	3
7	Австралия	1.8	7	Мавритания	3
8	Габон	2	8	Ботсвана	3
9	Исландия	2	9	Канада	3

⁹ Население и общество. Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. Август, 2003., № 74

10	Канада	2.3	10	Исландия	3
Аҳолиси энг зич жойлашган давлатлар					
1	Мальта	950	1	Макао – Хитой	20000
2	Барбадос	568	2	Сингапур	7000
3	Бангладеш	533	3	Гонконг – Хитой	6181
4	Бахрайн	411	4	Мальта	1333
5	Мальдив ороллари	400	5	Мальдив ороллари	1000
6	Пуэрто – Рико	348	6	Бангладеш	981
7	Жанубий Корея	345	7	Барбадос	750
8	Нидерландия	333	8	Бахрайн	700
9	Мартиника	330	9	Фаластин	609
10	Бельгия	321	10	Морис	600

*Жадвал қуйидаги 3 – жадвал маълумотлари асосида тузилган.

Аҳоли энг сийрак жойлашган давлатлар Мўғилистон, Австралия, Канада бўлиб, бу давлатларда аҳоли зичлиги 1 км² га 2–3 кишини ташкил этади. Дунёда аҳолиси энг зич ва сийрак жойлашган давлатлар (1 км² га киши). Дунёда аҳоли сони кўпайиб бориши билан мутаносиб, унинг зичлиги ҳам ортиб боради. 1920 йилда дунёнинг аҳоли яшайдиган қуруқлик қисмида ўртача км² га 13 кишини ташкил этган бўлса, 1950 йилда 18, 1983 йилда 34, 1999 йилда 45 ва 2004 йилда 48 кишини ташкил этган.

Европа дунё қитъалари ичида аҳолининг ўртача зичлиги юқори ҳудуд ҳисобланади. Аҳоли зичлиги Европанинг шаҳарларида юқори бўлиб қишлоқ ҳудудларидан кескин фарқ қилади. Бу қитъада аҳоли умуман яшмайдиган ҳудуд йўқ. Европада аҳолиси нисбатан сийрак жойлашган ҳудудлар Исландия ва Норвегия давлатлари бўлса, аҳолиси энг зич жойлашган Нидерландия (Голландия) ва Бельгия давлатларидир. Аҳоли зичлиги бўйича Мальта давлати алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, бу ерда аҳоли зичлиги 1 км² га 1000 кишидан ортади. Мальтада ичишга яроқли сув жуда танқис бўлиб, у сотилади. Тоза сувнинг қиммати ҳатто винодан ҳам юқори туради. Европада аҳоли энг зич жойлашган ҳудуд Рейн дарёси водийсидир. Бу ер жуда ҳосилдор лёссимон тупроқлардан таркиб топган бўлиб деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиш учун жуда қулайдир. Шунингдек, Дунай дарёси водийси бўйлаб ҳам аҳоли зичлиги нисбатан юқоридир.

Европада урбанизация даражасининг юқорилиги шаҳар ва қишлоқ ҳудудлари аҳолиси зичлигидан кескин фарқ этишига олиб келган. Ўз навбатида қишлоқ ҳудудларида ҳам аҳоли зичлиги ўзаро фарқ қилади. Масалан, Мальтада қишлоқ аҳолиси 1 км² га 100 кишидан ортиб борганда Европанинг шимолий ҳудудларида аҳоли сийрак жойлашган. Чунки бу ерлар иқлими совуқ бўлиб, қишлоқ ҳўжалигини ривожлантириш учун унчалик қулай эмас. Шундай бўлсада,

Европада аҳоли зичлиги 1970—2004 йилларда 1 км² га 94 кишидан 123 кишига ошган.

Осиёда дунё аҳолисининг энг асосий қисми яшайди. Шарқий Осиёда Япония, Хитой, Корея, Жанубий Осиёда эса Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш каби давлатлар жойлашган бўлиб улар дунёдаги аҳоли зичлиги бўйича энг юқори ўринларни эгаллайдилар. Осиё аҳолисининг асосий қисми Ҳинди—Хитой яриморотида ва Индонезия оролларида жойлашган бўлиб, уларда аҳоли зичлиги 1 км² га 400—500 кишига тенг. Фарбий Осиёдаги Арабистон ярим оролида, Марказий Осиёда, айниқса, Мўғилистонда аҳоли сийрак жойлашган бўлиб, 1 км² га 2—3 кишини ташкил этади. Осиёда дунё қишлоқ аҳолисининг катта қисми истиқомат этиб, улар қишлоқ хўжалиги, айниқса деҳқончилик учун қулай ерларга—Хитойдаги йирикдарёлар, Ганг, Брахмапутра, Меконг, Хуанхе водийларига, Кореянинг жанубий қисми, Япония ва Ява оролларида жойлашганлар. Бу ҳудудлар майдони 2.5 млн.км² бўлиб, уларда тахминан 2 миллиарддан ортиқ аҳоли яшайди. Аҳоли зичлиги Ҳинд ва Ганга водийларида, Хуанхе ва Янцзи дельталарида жуда зич бўлиб 1 км² га 1000—1500 кишини ташкил этади.

Осиёда аҳоли доимий яшамайдиган тоғли ҳудудлар (Тибет, Ҳиндикуш, Ҳимолай тоғликлари) ва чўллар, чала чўллар (Руб—ал—Хали, Такла—Макон, Гоби чўллари) ҳам мажуддир. Афғонистон, Сурия, Эрон, Туркия давлатлари ҳудудларида ҳам аҳоли жуда сийрак жойлашгандир. Чунки бу ҳудудлар табиий шароити ҳам деҳқончилик учун унча қулай эмас. Бу ерлардаасосан аҳоли кўчманчи чорвачилик билан шуғулланадилар.

Африка— инсон аждодларининг энг қадимий масканлари шакланган шубилан бир қаторда аҳолиси ер куррасининг қатор ҳудудларига нисбатан жудасийрак жойлашган ҳудуд 1970—2004 йилларда Африка аҳолисининг ўртача зичлиги 1 км² га 12 кишидан 29 кишига етган. Африкада аҳолининг сийракжойлашуви бир томондан табиий шароитнинг қишлоқ хўжалиги учун қулай эмаслиги, ичимлик ва суғориш учун сув танқислиги бўлса, иккинчи томондан Африка давлатларининг жуда узоқ давр Европа давлатлари мустамлакаси бўлиб келганлигидир, чунки колония шароитида аҳолининг ижтимоий—иқтисодий ривожланиши секин боради. Ушбу жараён эса аҳолининг табиий ўсишига, ўртача умр кўриш муддатига салбий таъсир этади. Натижада аҳоли сони секин кўпаяди ва аҳоли зичлиги ҳам шунга мос тарзда ўзгаради. Жуда кўп Африка давлатларида аҳоли зичлиги 1 км² га киши атрофида тўғри келади. Аҳолининг энг юқори зичлиги Маврикий, Реюньон ва Викториа кўли атрофида жойлашган Руанда ва Бурунди давлатларида (1 км² га 400—450 киши), аҳоли энг сийрак жойлашуви эса Ботсвана, Ливия, ва Намибия давлатларида (1 км² га киши) кузатилади.

Африкада ҳам аҳоли жойлашувида сув ресурсларининг асосий омилэканлиги яққол кузатилади. Нил дарёси водийларида, Гвинея

қўлтиғи, Тунис, Жазоир ва Марокашиинг соҳил бўйларида аҳоли зич жойлашган Саҳрои Кабир, Калахари ва Ливия чўлларида, тропик ўрмонларда аҳоли жуда сийрак, баъзи чўлларда умуман аҳоли яшамайди. Африканинг баъзи ҳудудларида аҳоли жуда нотекис жойлашган. Бундай ҳол айниқса, Африканинг Шимолий қисмига характерлидир. Бу ерда аҳоли энг зич жойлашган — Ўрта Ер денгизи соҳиллари билан аҳолиси жуда сийрак Саҳрои Кабир чўли мавжуддир. Шунингдек, Марокашнинг шимолий — ғарбида унинг аҳолисининг 90 фоизи истиқомат этади ва аҳоли зичлиги 1 км² га 200 кишидан ортиқ, жануби — шарқий қисмидаги тоғ ва чўл ҳудудларида аҳоли зичлиги 1 км² га 1 кишини ташкил этади.

Америка ҳам ер шаридаги аҳолиси нисбатан сийрак жойлашган ҳудуддир. Бу ерда аҳоли зичлиги 1970—2004 йилларда 12 кишидан 22 кишига етган. Американинг аҳоли зичлиги бўйича дунёдаги тутган ўрни Африкага яқиндир. Шимолий Америкада аҳоли Жанубий Америкага нисбатан сийракроқ жойлашган. АҚШнинг Атлантика океани соҳилларидаги Род — Айленд, Нью — Жерси, Пенсилвания штатларида аҳоли зич жойлашган. Ғарбга борган сари аҳоли зичлиги камая боради. Миссисипи водийсидан сўнг тоғли ҳудудлар бошланади ва бу ерларда аҳоли жуда сийрак бўлиб, 1 км² га аҳоли зичлиги 1 кишидан тўғри келади. Тинч океани соҳилларида айниқса, Калифорнияда атиги зичлиги яна ортиб боради. Канадада ҳам аҳоли нисбатан сийрак жойлашган бўлиб, аҳоли 1 км² га 3 кишидан тўғри келади. Канаданинг жуда катта майдонитайга ва тундра зоналари эгаллаган. Канаданинг шимолий қисми, арктик ороларда, АҚШ га тегишли Аляска ярим оролида аҳоли жуда ҳам сийрак жойлашган ва баъзи ҳудудларда аҳоли умуман яшамайди.

Жанубий Америкада ҳам аҳоли асосан сув ресурсларига яқин, океан соҳилларига жойлашган. Бразилиянинг Сан — Пауло штатида ва шарқий қисмида, Парана паст текислигида аҳоли нисбатан зичроқ жойлашган бўлиб 1 км² га 50—55 кишини ташкил этади. Кариб денгизи ороллари ва Бермуд оролларида ҳам аҳоли зич жойлашган. Аҳоли зичлиги юқорида қайд этилган ороларда 1 км² га 300—400 кишидан ортиқ. Амазонка водийсининг тропик ўрмонлар ва ботқоқликлар билан қопланган қисми, балеанд Анд тоғлари ва Атакама чўлида эса аҳоли деярли яшамайди.

Океания ва Австралия аҳоли зичлиги бўйича дунёда энг охириги ўринда туради. 1970—2004 йилларда аҳоли зичлиги 1 км² га кишидан 3,8 кишига етган. Лекин материкнинг ичида аҳоли жуда нотекис жойлашган. Океания ороларида аҳоли зичлиги нисбатан юқори. Гуам ороларида аҳоли зичлиги 1 км. га 200 кишидан ортиқ бўлса, Ғарбий Самода — 50 кишидан ортиқни ташкил этади. Австралияда эса аҳоли унинг Шарқий, Жанубий — Шарқий ва Жанубий — Ғарбий қисмида, Янги Жанубий Уэльс, Викториа ва Квинсленд штатларида зич жойлашган. Бу ҳудудларда Австралиянинг 80 фоиздан кўп аҳолиси истиқомат этади. Марказий ва Шимолий Австралияда жойлашган чўл

ҳудудларида маҳаллий туб аҳоли — австралиялик аборигенлар яшайдилар. Улар жуда кам бўлиб, зичлик ҳам нисбатан пастдир. Шунингдек Янги Гвинеянинг жанубий қисмида ҳам аҳоли сийрак жойлашгандир. Чунки бу ҳудудлар майдонида ҳам табиий шароит инсон яшаши учун ноқулай бўлиб, тропик ўрмонлар ва ботқоқликлардан иборатдир.

Аҳолининг ер юзи бўйлаб жойлашуви қатор омиллар билан боғлиқ. Уларга табиий шароит, аҳоли манзилгоҳлари шаклланишининг тарихий хусусиятлари, демографик ўтишнинг ҳозирги босқичи, ривожланиш даражаси ва хўжалик таркиби каби социал — иқтисодий омилларни киритиш мумкин. Аҳолининг жойлашувида энг асосий омил бу табиий шароитдир. Дунё аҳолисининг асосий қисми инсон яшаши учун қулай табиий шароитга эга бўлган мўътадил, субтропик ва тропик иқлим зоналарининг қишлоқ хўжалиги билан шуғулланиш имконияти бор ҳудудларида жойлашганлар.

Аҳоли жойлашувида асосий табиий омил бу — сув ресурсларидир. Чунки, инсонни яшаши ва хўжалик юритишида сув энг зарур шароитдир. Дунё аҳолисининг 1/3 қисми дунё океани соҳиллари бўйлаб (океандан 50 км узоқликда) жойлашгандир. Бу ҳудуд дунёдаги қуруқликнинг атиги 12 фоизини ташкил этади холос. Дунё аҳолисининг ярмидан кўпи эса Дунё океанидан 200 км узоқликда бўлган масофа ҳудудида жойлашганлар. Ер шари бўйича Дунё океани соҳилларида, дарё водийларидаги пасттекисликларда яшовчи аҳоли салмоғи мунтазам ошиб бормоқда. XX аср охири XXI аср бошларида дунё қитъаларининг барчасида аҳолининг 42—73 фоизи денгиз сатҳидан 200 м баянд бўлган пасттекисликларда жойлашганлар.

XX аср охирида дунё аҳолисининг баяндлик зоналари бўйича жойлашуви*

Материклар	Денгиз сатҳидан баянд зоналарда жойлашган аҳоли салмоғи, фоизда					
	200 м.гача бўлган текисликларда	200—500 м бўлган баяндликларда	500—1000 м бўлган паст тоғларда	1000—2000 м бўлган ўртача баяндли	2000 м дан баяндликда	Жами
Европа	69	24	7	0	0	100
Осиё	56	24	12	7	1	100
Африка	32	24	21	21	21	100
Шимолий Америка	47	33	8	8	4	100
Жанубий Америка	42	15	23	9	11	100
Австралия ва Океания	73	18	8	1	0	100
Жами куруқликда (Антарктида ва Гренландиядан ташқари)	56	24	12	7	1	100

*Манба: Максаковский В.П. Географическая картина мира ч. 1 — Ярославль; Верхневолжское издательство, 1996; Симагин Ю.А. Территориальная организация населения. М, 2004 — стр. 48.

Океан ва денгиз соҳиллари, дунё водийларидаги паст текисликларда жойлашган аҳоли салмоғи дунё аҳолисининг таркибида мунтазам ортиб бормоқда. Соҳилларда аҳолининг онцентрациялашуви жараёни ҳамон давом этмоқда. Бу ҳол сув ресурсларининг инсон ҳаёти учун нақадар муҳимлиги билан боғлиқдир.

Жаҳон аҳолисининг ирқий этник ва диний таркиби

Инсон ирқи — бу ўхшаш авлоддан авлодга ўтувчилар ташқи (тери — гавда) белгиларига эга, тарихий шакланган одамлар гуруҳидир. Ҳозирги вақтда учта асосий европоид (оқ), негроид (қора) ларга монголоид (сарик) ирқларга ажралиш қабул қилинган. Айрим ҳолларда тўртинчи авртолоид ирқи ҳамда ажратилади. Катта ирқлар тарқалган ҳудудлар ўртасидаги чегаралар одатда аниқ бўлмасдан бир—бирига киришиб кетган. Ана шундай ҳудудларда ирқларнинг аралаш ўткинчи шакл ва типлари ҳосил бўлади. Дунё аҳолиси ижтимоий — иқтисодий ва маданий тараққиётининг ҳар хил босқичларида турувчи халқлардан этнослардан иборатдир. Этносининг энг юқори даражаси миллат ҳудуди иқтисодиёти ва маданияти тилнинг барқарор тарзда умумийлиги бўйича ажралиб турувчи инсонлар йиғиндисидан иборат. Усуллар асосида миллатга хос умумий жиҳатлар миллий ўзлигини англаш ҳиссиёти шакланади. Дунёда уч—тўрт минг халқ бўлиб, уларнинг ичида аҳолисининг умумий сони юздан ҳатто ўнтадан ошмайдиган майда этатларда (Ҳиндистонда тоза, Бразилияда ботануза ва бошқалар) сони ўн миллион ва юз милли — ондан зиёд бўлган йирик миллатлар мавжуддир. Шулар қаторига хитойлар, японлар, бразилияликлар, АҚШ америкаликлар, руслар, ҳиндистонликлар, бенгаллар, ранжобликлар, беҳариар ливанликлар, немислар ва бошқалар киради.

Илмий таркиби хилма хил бўлган Осиёда дунёда сони энг кўп бўлган халқлар яшайди. Осиёда мутлоқ сони 1 млн. дан ортиқ 110 га яқин бўлиб, уларни умумий миқдори қитъа аҳолисининг 98 фозини ташкил этади. Осиё мамлакатларининг аксарияти, кўп миллатдир. 15 тадан ортиқ халқ Ҳиндистон ва Индонезия давлатлари, деярли 100 Филиппинда, 50 дан ортиқ Вьетнам ва Хитойда, 30 ортиқ халқ Эрон, Афғонистон, Таиландда истиқомат қилади. Аҳолининг этник ранг—баранглиги баъзи бир халқлар тарқалган ҳудудларнинг давлат чегараларига ҳудудларда компакт ҳолда яшайди.

Жанубий Осиёдан келган эмигрантларнинг кўпчилики мамлакатларнинг Хитой ва Жанубий Осиёдан келган эмигрантларнинг катта гуруҳлари шакланган. Миллат, халқ ва элатларнинг ана шундай ҳудудий тарқалганлиги ва жойлашганлиги айрим мамлакатларда этник муноса — батлар мураккаб тусга эга. Баъзи мамлакатларда эса бундай ҳолат этник низолар можароларга олиб келганда сиёсий вазиятнинг лашувиға сабаб бўлганда Яқин Шарқ минтақаси, Туркия, Россия, Хитой, Индонезия, Малайзия, Ҳиндистон, Руанда, Бурунди ва бошқалар.

Дунё мамлакатларининг аҳолисининг миллий таркиби ва этник муносабатларининг хусусиятига кўра қатор гуруҳларга тақсимлаш мумкин.

1 гуруҳга бир миллатли, яъни асосий миллати жами аҳолисининг 95 фоиздан ортиқ қисмини ташкил этувчи мамлакатлар, буларга Европада, Исландия, Ирландия, Норвегия, Дания, Полис Германия ва бошқалар. Осиёда Япония, КХДР, Корея Республикаси, Бангладеш, Монголия, Горииния, Яман, Оман, Қатар ва бошқалар. Африкада Миср, Ливия, Сомали, Мадагаскар, Жанубий Африкадаги деярли барча мамлакатлар киради.

2 гуруҳни ушбу кўрсаткич 70—95 фоизгача тенг бўлган мамлакатлар Буюк Британия, Франция, Исландия, Финляндия, Руминия, Жазоир, Марокко, Зимбабве, Мавритания, Испания, Ботсвана, Хитой, Вьетнам, Камбоджа, Туркия, Сурия, Ироқ, Шри-Ланка, сингапур, АҚШ, Австрия, Янги Зеландия ва бошқалар ташкил этади. Шулар қаторига Ўзбекистон, Туркманистон, Тожикистон, Озарбайжон давлатлари ҳам киради. Учинчи гуруҳ мамлакатларида Эрон, Афғонистон, Грузия, Қирғизистон, Қозоқистон, Покистон, Малазия, Лаос, Марказий, Шарқий ва Жанубий Африка мамлакатлари ва бошқалар асосий миллат умуми жами аҳолининг ярмидан камми ёки ортиқ бироқ 70% дан паст кўрсаткич билан ифодаланади. Тўртинчи гуруҳда аҳолиси бир неча йирик мамлакатларга эга лекин улардан бирортасининг улуши сезиларли бўлмаган мамлакатлар тўпланган Хиндистон, Индонезия, Филиппин, Россия, Швеция, Фарбий Европа, Африка мамлакатлари ва бошқалар. Маълумки ХХ асрнинг сўнги чорак асри давомида этник таркиби мураккаб бўлган мамлакатларда миллат аро муносабатлар мураккаблашди. Хар-хил мажоралар ва зиддиятлар вужудга келди. Шуларнинг барчаси хар-хил тарихни ва ижтимоий сиёсий сабабларга эга. Бинобарин Европаликлар томонидан босиб олиниб кейинчалик мустақил қилишга эришилган мамлакатда туб ва маҳаллий миллат вакиллари камситиш холлари учраб туради.

Зиддиятларни иккинчи манбаи бу кам сонли миллатларнинг ўзига хос тили ва маданиятини менсимаслик камситиш. Буюк Британияда Шотландлар ва Уэльсликлар Испанияда басклар Францияда корсиколар Канадада Франканадаликлар ва бошқалар.

Миллий ва диний асосга эга бўлган мажоралар узоқ йиллардан бери Хиндистон, Шри-Ланка, Индонезия, Эриокио, Таереня, ННДР, Судан, Самали, Малазия, Хитой ва бошқаларда давом этмоқда. Диний ва ҳудудий манбадаги миллий ихтилофлар ярим асрдан ортиқ вақт давомида Исроил иккинчи томондан Миср, Ливан, Сурия, ҳамда Ирдания ўртасидаги музукороларнинг ташкил қилинганлиги бу дунё миқёсидаги катта ижобий силжишдир. Маълумки дин жамият ҳаётида турмушида жуда катта роль ўйнайди. Бунда давлатнинг иқтисодий ривожланганлиги драмасы аҳолининг таълимий даражаси катта ахамият касб этмайди. Аҳолининг диний таркибини билиш ва уни тўғри баҳолаш дунёда бўлиб ўтаётган миқёсини воқеа ва ҳодисаларнинг кўпчилигини тўғри тушуниш ва англашга имкон беради. Қуйидаги 6 жадвал дунёда асосий

динлар тарқалган давлат ва минтақалар тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Динлар географиясининг асосий кўрсаткичлари.

Дин	Эътиқот қилувчиларнинг сони (млн к)	Тарқалган минтақалари ва мамлакатлари
Хиристианлик шу жумладан	1259 дан ортиқ	Франция, Испания, Португалия, Италия, Австралия, Бельгия, Ирландия, Польша, Литва, Украина, Чехия, Словакия, Венгрия, Словения, АҚШ, Хорватия, Канада, Кипр, Латин Америкаси мамлакатлари, Филиппин, Марказий ва Жанубий Африка мамлакатлари, Корея, Япония, Хитой.
Католик	800	
Протестантлик	350	Шимолий Европа мамлакатлари, Буюк Британия, Германия, Нидерландия, Швейцария, Литвия, Эстония, АҚШ, Австралия, Янги Зеландия, ЖАР, Марказий ва Жанубий Африка мамлакатлари, Корея, Япония, Хитой.
Проваславлик	100	Россия, Украина, Беларусия, Молдова, Грузия, Бавария, Руминия, Сербия ва Мериогория федерацияси,
Исламия шу жумладан	1000 дан ортиқ	Албания, Босния ва

Европа христианлик динини барча шакллари кенг тарқалган католиклик асосан қитъа Жануби қисман Ғарби ва марказида Протестантлик Шимолида, қисман Ғарби ва марказида, проваславлик шарқи ва жанубий шарқида Собит иттифоқ мамлакатлари проваславлик ва ислом динлари кенг тарқалган. Осиёда барча дунёвий динлар ва йирик миллий динлар кенг тарқалган. Айниқса Ислам дини катта роль ўйнайди. Исламнинг сунийлик йўналиши Индонезия дунёда энг йирик мусулмон мамлакатларидир. Малазия, Хиндистон, Бангладеш, Покистон, Афғонистон, Жанубий Ғарбий Осиёдаги барча араб мамлакатлари асосий ўрин эгаллайди. Исламнинг шиалик йўналиши Эрон, Озборбай – жон, қисман Ироқ ва Яманда асосий дин сифатида тан олган ислом динига эътиқот қилувчиларнинг катта – катта гуруҳлари Филиппин, Комбоджа, Таиланд, Иёнка, Кипр, Шири – Ланка мамлакатларида мавжуд. Шарқий ва Жанубий Шарқий Осиё мамлакатлари буддизм ва ломанизм кенг тарқалган. Илдуизмга хиндистон ва Непал аҳолисининг кўпчилиги эътиқод қилади. Конфуциялик ва даосизм динлари Хитойнинг асосий динлари хисобланади. Синтаизм Японияда мавжуд христианлик дини мамлакатда улиалик тарқалган. Хитой, Япония, Корея, Индонезия, Малазия ва бошқа мамлакатлар ҳам христиан динига эътиқод қилувчиларнинг анча миқдори мавжуд. Африканинг шимолий ғарбий шарқида жойлашган кўпчилик мамлакатларда исломнинг суийлик йўналиши ҳукумрон. Эфиопия, ЖАР ва бошқа қатор мамлакатларда

христиан дини муҳим роль ўйнайди. Марказий ва Жанубий Африка аҳолисининг асосий қисми маҳаллий динлари эътиқод қиладилар.

Шимолий Америкада христианликнинг икки шакли католик ва протестантлик ҳукумрон. АҚШда протестант, Канадада католиклар кўпроқ Марказий Америкада аҳолининг аксарияти католикка эътиқод қилади. Худди шундай Жанубий Америкада ҳам католик дини ҳукумронлик қилади. Умуман олганда Америка қитъасига барча католикларнинг ярмидан кўпи тўғри келади. Америкада ислом динига эътиқод қилувчилар АҚШ аҳолисининг ҳамда Кариб денгизи ҳавзасидаги баъзи бир оролар аҳолисининг ичида мавжуд. Австралия ва Океанияда ибратестанлик эга католик кенг тарқалган. Кенги йилларда ҳалқаро муносабат сиёсат, иқтисодиёт, маданият ва мафкурада ислом динининг ўрни кенгаймоқда ва аҳамияти ошмоқда.

Аҳоли миграцияси ва урбанизация жараёни.

Миграция жараёни аҳоли ҳудудий харакатининг асосий тури бўлиб у инсон билан табиат ўртасида алақодорлик вужудга келгандан буён шаклланиб, ривожланиб келмоқда. Аҳоли миграцияси айниқса Буюк географик кашфиётлар давридан бошлаб кенг миқёсда амалга ошмоқда. Миграция ташқи ва ички миграцияга тақсимланади. Мамлакатлар аҳолисининг сони ва таркибига бўлган таъсири сезиларли оқибатларга олиб келиши мумкин. Жумладан, АҚШ, Канада, Австралия ва бошқа қатор мамлакатлар тарихида миграция сальдаси аҳамияти табиий ўсиш жумладан устун бўлган айрим давлатлар кузатилганини таъкидлаб ўриш жоиздур. Хозирги вақтда ҳам мазкур мамлакатларда сальдаси аҳоли сони ўсишида муҳим омил бўлиб хисобланмоқда. Исроил давлатида эса миграция сальдаси аҳоли сонинг ўсишининг деярли 2/3 қисмини таъминламоқда.

Юқоридаги мамлакатлар аҳолисининг кўчиб келиши бўйича етакчи хисобланса, бошқа қатор мамлакатлар, чунончи Ирландия аҳолисининг кўчиб кетиши бўйича дунёда машҳур бўлиб қолган. Ирландия XIX—XX асрларда аҳолининг катта миқдорда кўчиб кетиши бўйича уч даврни бошдан кечирган. Ушбу даврлар 1840—1900 йилларда қайт этилган., бўлиб унда мамлакат аҳолисининг мутлоқ сони 8,2 млн дан 4,5 млн кишига тушиб қолди.

Ташқи миграциялар ўзларининг хусусиятлари, сабаблари, ҳудудий қамрови, давом этиш даври бўйича бир—биридан фарқ қилади. Миграция хусусиятлари тўғрисида сўз юритганда, авваламбор хохишга кўра ва мажбурий миграцияларга XVI—XIX асрлар давомида неча 10 минглаб негр қулларининг Африкадан Америкага зўрлаб олиб кетилиши мисол бўлиши мумкин.

Ташқи миграциялар асосан иқтисодий сабаб билан боғланган. Бундан янги ерларни ўзлаштириш мақсадида ҳамда ишчи кучини шартномалар бўйича бошқа мамлакатларга юбориш билан боғлиқ миграция катта роль ўйнаганлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Биринчи турдаги ташқи

миграцияларда катта миқдорда аҳолининг кўчиб кетиши Буюк Британия, Германия, Италия, Испания, Франция, Скандинавия мамлакатлари, Ирландия, Польша, Россия мамлакатларига кўчиб кетиши АҚШ, Канада, Бразилия, Аргентина, Уругвай, Чили, Австралия, Жанубий Африка Республикасига хос яралган. Иккинчи турдаги ташқи миграцияларда дастлабки даврларда Хитой ва Хиндистонлик ишчилар асосий ролни ўйнаганлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Шуларнинг катта жамоалари жанубий – шарқий Осиё мамлакатларида барпо этилган. Ҳозирги вақтда Шимолий Африка, Жанубий – Ғарбий Осиё, Жанубий Европа ишчи кучининг катта миқдорининг Ғарбий Европа ва қисман Шимолий Европа мамлакатларида шартнома ҳам иккинчи турдаги ташқи миграцияларга мисол бўлиши мумкин. Чунки шундай миграцияларнинг сони Ғарбий Европа мамлакатларида 12–13 млн дунё бўйича эса 15 млн кишини ташкил этади. (АҚШ, Австралия, ЖАР, Форс кўрфази мамлакатлари) мазкур мигрантларнинг ичида йирик олимлар ва мутахассислар бўлиб уларнинг сони салкам 1 млн кишини ташкил этади.

Сиёсий сабаблар ҳам ташқи миграцияларга ҳам катта таъсир кўр – сатади. Сиёсий миграция иқтисодий ва сиёсий вазияти беқарор, инсон ҳуқуқлари поймол этилаётган мамлакатларга хос бўлган ва ҳозир ҳам хос бўлмоқда. (Германия, Испания, Италия, Россия, СССР, Куба, Вьетнам, Камбаджо ва бошқалар.)

Ҳудудий қамровга қараб материкларга ва материк ичидаги миграцияларни ажратиш қабул қилинган. Ҳозирги вақтда иккинчи турдаги миграциялар асосий ахамият касб этади.

Давом этиш бўйича доимий, вақтинчалик ва мавсумий миграция турлари мавжуд. Шартнома асосида амалга оширилаётган миграциялар вақтинчалик миграциялар деб аталади. Икки ой ёки ундан ортиқ вақт давомида дам олиш, даволаниш ёки бошқа мавсумий турдаги меҳнат фаолияти билан боғлиқ миграциялар мавсумий миграциялар деб аталади. Доимий миграциялар уй – жойининг ва иш жойининг тамомила ўзгариши билан боғлиқ аҳоли кўчишлари билан боғлиқ бўлиб, у миграциялар ичида асосий ўрин эгаллайди.

Дунёда 80 – йилларнинг охири ва 90 – йилларда бўлиб ўтган сиёсий маъмурий ўзгаришлар халқаро миграциялар хажмининг кескин кенгайиши кетишига, ҳамда Шарқий Европа, Собиқ СССР ва бошқа регионларда аҳолини ҳудудий катта тақсимланишига сабаб бўлди. Жумладан Ўрта Осиё ва Қозоқистон мамлакатларида ҳозирги вақтда ўзаро давлатлараро миграцион алоқалар асосий роль ўйнамоқда.

Миграция ва унинг турлари

Миграция жараёни аҳоли ҳудудий ҳаракатининг асосий тури бўлиб, инсон билан табиат ўртасидаги алоқадорлик вужудга келган – дан буён шаклланиб, ривожланиб келмоқда. Аҳоли миграцияси буюк географик кашфиётлар давридан бошлаб кенг миқёсда амалга ошмоқда. Миграция ташқи ва ички миграцияга тақсимланади.

Мамлакатлар аҳолисининг сони ва таркибига бўладиган таъсири нуқтаи назардан ташқи миграцияларнинг аҳамияти беқиёсдир. Ташқи миграция катта ҳажмга эга мамлакатларда, унинг аҳоли сони ва таркибига бўлган таъсири сезиларли оқибатларга олиб келиши мумкин. АҚШ, Канада, Австралия ва бошқа қатор мамлакатлар тарихда миграция сальдосининг аҳамияти табиий ўсиши, жумладан устун бўлган айрим даврлар кузатишганлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Ҳозирги вақтда ҳам мазкур мамлакатларда миграция сальдоси аҳоли сонининг ўсишида муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Исроил давлатида эса миграция сальдоси аҳоли сони ўсишининг деярли 2/3 қисмини таъминламоқда. Юқоридаги мамлакатлар аҳолининг кўчиб келиши бўйича етакчи ҳисобланса, қатор бошқа мамлакатлар, чунончи, Ирландия аҳолисининг кўчиб келиши бўйича дунёда машҳур бўлиб қолган. Ташқи миграциялар ўзларининг хусусиятлари, сабаблари, ҳудудий қамрови давом этиши бўйича бир – биридан фарқ қилади. Миграция хусусиятлари тўғрисида сўз юритганда, аввалом бор, хоҳишига кўра ва мажбурий миграциялар назарда тутилади. Ташқи миграция асосан иқтисодий сабаблар билан боғланган. Бунда янги ерларни ўзлаштириш мақсадида ҳамда ишчи кучини шартно – малар бўйича бошқа мамлакатларга юбориш билан боғлиқ миграциялар катта роль ўйнаганлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Ҳудудий қамровига қараб материкларга ва материк ичидаги миграцияларни ажратиш қабул қилинган. Ҳозирги вақтда иккинчи турдаги миграциялар асосий аҳамият касб этади. Давом этиши бўйича доимий вақтинчалик ва мавсумий миграция турлари мавжуд. Шартнома асосида амалага оширилаётган миграциялар вақтинчалик миграциялар деб аталади. Доимий миграциялар уй жойи ва иш жойининг тамомила ўзгариши билан боғлиқ аҳоли кўчишлари билан боғлиқ бўлиб, у миграциялар ичида асосий ўрин эгаллайди. Инсоният хўжалик ва ижтимоий – маданий фаолиятида рўй бераётган интернационаллашув ва демократиялашув жараёнлари, шунингдек, мамлакатлараро, миллатлараро айрим зиддиятлар, тўқнашувлар, фавқулодда вазиятлар ва табиий офатлар оқибатида аҳоли ҳамда меҳнат ресурсларининг мамлакат ичида мамлакатлараро кенг миқёсда бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юриши рўй беради. Булар бир томондан, жаҳон цивилизациялаш ва халқаро меҳнат бозорлари, турар жой ва иш жой ташлаш учун яратиб берган ҳуқуқ ва имкони – ятларидан фойдаланувчи кўпчилик миграциялардан иборат бўлса, иккинчи томондан, ўз хоҳиши билан эмас, балки шароит тақозаси билан туғилиб ўсган жойини ташлаб кетишга мажбур бўлган қочоқлар ҳамда зўраки мигрантлардан иборатдир. Айрим тарихий ерларда мигрантлар оқимининг кўлами ҳамда аҳолининг мураккаб – лигини жуда катта муаммоларни юзага келтиради. Бу муаммоларни ечиш эса кенг миқёсда халқаро ҳамкорликни тақозо этади.

Халқаро меҳнат тақсимоти мамлакатлар ўртасидаги меҳнат тақсимоти ривожланишининг олий босқичи бўлиб. У бирор бир

мамлакатда муайян маҳсулотни ишлаб чиқаришда барқарор имкони — ятлари мавжуд бўлишини турлича миқдор ва малакага эга бўлган меҳнат ресурслари бўлишини тақозо этади. Халқаро меҳнат тақсимоти инсон фаолиятининг турларга бўлиниши деб кенг маънода тушуниш бу соҳада кейинроқ юз берадиган кооперациялаш халқаро меҳнат тақсимотидан келиб чиққан ҳамда мамлакатлар ўртасида ўзлари энг юқори самара билан ишлаб чиқарган маҳсулотларини мутассил айирбошлашни инкор этмайди. Ана шундай кооперация икки кўринишда меҳнат тақсимотига кўра ишлаб чиқарилган маҳсулотлари халқаро миқёсда айирбошлаш (халқаро савдо) ёки меҳнат кучларининг давлатлараро кўчиб ўтиши яъни халқаро меҳнат миграциялаш шаклида намоён бўлиши мумкин.

Аҳоли ва меҳнат ресурсларининг мамлакатлараро миграциялаш ишчи кучини қабул қилувчи ва уни четга чиқарувчи мамлакатларнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётда даражаларида ҳамда аҳолининг табиий ўсиш суръатларида анчагина тавофутлар мавжуд бўлган чоғда рўй беради. АҚШ, Канада, Австралия каби юқори даражада ривож — ланган мамлакатлар, Ғарбий Европа мамлакатларнинг кўпчилиги шунингдек, нефтдан катта даромад олиб, иқтисодиёти тез ривожла — наётган мамлакатлар (Саудия Арабистони, Баҳрайн, Қувайт, БАА ва бошқ.) иммиграциялаш географик марказлари ҳисобланади.

У бир давлатнинг минтақалари ўртасида рўй берадиган ишчи кучи миграциялашда ва бир неча мамлакатларни қамраб оладиган ташқи миграциядан иборат. Халқаро иқтисодиёт фани ташқи миграция ва унинг сабаблари билан шуғулланади. Халқаро миграция муаммоларини ўрганишда дуч келадиган асосий тушунчалар қуйидагилардан иборат:

— ишчи кучи миграцияси меҳнатга лаёқатли аҳолининг бир давлатдан иккинчи бир давлатга, бир йилдан кўпроқ муддат билан кўчиб ўтиши, бунинг иқтисодий ва бошқа сабаблари бўлиши мумкин;

— иммиграция — меҳнатга лаёқатли аҳолининг бирон бир мам — лкатга четдан кириб келиши;

— эмиграция — меҳнатга лаёқатли аҳолининг бир давлатдан иккинчи бир давлатга чиқиб кетиши;

— миграция сальдоси — мамлакатда бўладиган иммиграция ва эмиграция ўртасидаги фарқ;

— ақлий талофат — юқори малакали кадрларнинг халқаро ми — грацияси;

— реэмиграция — эмигрантларнинг турғун туриш учун ўз ва — танига қайтиб келиши;

— ташқи миграция — агар аҳоли икки давлат ўртасида кўчиб юрса;

— ички миграция — бир давлат доирасида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрса;

— мавсумий ишлар билан боғлиқ миграция мавсумий миграция — дир.

Ташқи миграциянинг асосий сабаблари иқтисодий қийинчилик, сиёсий беқарорлик, миллий—диний низо ва урушлардир. Ички миграциянинг сабаблари ҳам шунга ўхшаб кетади ва қуйидагилардан иборат: иқтисодий қийинчилик, мавсумий иш, миллий низолар, урушлар ва бошқалар.

Аҳолининг бир давлатдан иккинчи бир давлатга ва бир давлат—нинг ичида бир жойдан иккинчи бир жойга кўчиб юришини бошқариш миграция оқими деб аталади. Миграция оқими мамлакат ёки районлар аҳолисининг сонига сезиларли таъсир этиши мумкин. Инсоният тарихи давомида жуда кўп оммавий ташқи ва ички миграциялар содир бўлган. Буюк географик кашфиётлардан кейин асосий миграция оқими Америка, Австралия ва бошқа янги кашф қилинган ерлар томон бўлган. Оммавий ички миграция давлат дастури асосида амалга оширилади Масалан, Мирзачўлнинг Қозоғистон қўриқ ерларининг ўзлаштирилиши ва ҳ.к.

Халқаро ишчи кучи миграцияси бундан бир неча юз йил илгари пайдо бўлган ва шундан буён бу борада жиддий ўзгаришлар рўй берди. Халқаро миграция муаммолари 60—йилларнинг охирида иқтисодий ривожланиш билан боғлиқ фаол ўрганишни бошлади. Натижада асосан шундай хулосага келдики, ишчи кучининг халқаро ҳаракати ишлаб чиқариш омилларидан бири сифатида иқтисодий ривожланиши суръатларига таъсир қилади, бу ҳаракатнинг сабаби эса турли мамлакатларда, меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси турлича эканлигидан иборат. Ҳар бир киши ўз меҳнатининг энг сўнгги самарасини олади ва истеъмол қилади деган ақидага асосланувчи неоклассик назария тарафдорларининг эмиграция қабул қилувчи мамлакат фаровонлигини оширишга хизмат қилади, айтиб бериш пайтда эмиграциянинг асл ватани бўлган давлатда иқтисодий ривожланиш сақланиб қолади ёки ҳеч бўлмаса пасаймайди.

Неоклассик тарафдорлари ишчи кучини, айтиб бериш, юқори мала—кали ходимларни экспорт қилувчи мамлакатда миграция мумкинли—гини эътироф этишади. Шу муносабат билан «ақлий талофот»га солиқ солиш ва ундан келадиган даромадни БМТ ихтиёрига ўтказиб, улардан ривожланиш мақсадларида фойдаланиш ғояси кенг муҳокама этилди. Кейинги йилларда жамлашишга мамлакат иқтисодий ривожланишининг муҳим омили сифатида қарашлик устун кела бошлади. Жамланган инсон потенциали иқтисодий тараққиётнинг муҳим омили жамлигидан келиб чиқилса, халқаро мамлакатлар ўртасида иқтисодий ривожланиш борасидаги суръатлар неча хил эканлигининг сабабларидан бири деб ҳисобласак керак бўлади.

Халқаро мигрантлар асосан 5 тоифага бўлинади.

1. Мамлакатга ошқора киритилган иммигрантлар ва ноимми—грантлар. Кўпдан бери иммигрантларни қабул қилиб келадиган мамлакатлар учун 80—90—йиллар иммиграция юқори поғонага кўтарилган давр бўлди;

2. Шартнома бўйича ишлайдиган хизматча мигрантлар 90 – йилларнинг охирида буларнинг сони дунё бўйича 25 млн. кишидан кўпроқ эди. Кўпинча мамлакатлар чет эл ишчи кучига муҳтожлик сезади. Бу ҳолларда ишчи кучи сероб бўлган мамлакатлар: масалан, Осиёнинг баъзи минтақалари, яъни шарқдаги қатор мамлакатлар билан шундай шартномалар ҳақида келишиб олишади;

3. Яширинча келган иммигрантлар 90 – йилларнинг охирида буларнинг сони 30 млн. киши ортиқдан эди. Деярли барча саноат ривожланган мамлакатларда яширин иммигрантлар мавжуд. Уларнинг бир қисми чегара орқали ўтса, бошқалари виза муддати тугагандан кейин бегона мамлакатдан чиқиб кетмайди: бундайлар одатда энг кам иш ҳақи тўланадиган иш жойларига ёлланадилар.

4. Бошпана сўраган шахслар. Бундай тоифадаги мигрантлар сони 80 – йилларгача жуда оз бўлиб, кейинчалик анча кўпайди. 90 – йиллар охирига келиб, 1млн. кишини ташкил этди. Шахслар сиёсий сабабларга кўра, иқтисодий аҳвол туфайли бошпана сўрайди.

5. Қочоқлар БМТ маълумотида кўра, 90 – йиллар охирига келиб, дунёда қочоқлар сони 22 млн. дан кўпроқни ташкил этган (Булардан қарийб 4 млн. киши ўз ватанига қайтиб келган бўлса ҳам БМТ ҳомийлигида яшайди). Қочоқларнинг кўпчилиги бугунги кунда махсус лагерларда истиқомат қилади. Бу лагерлар БМТ ёки хусусий агентликлар ҳомийлигидадир. Маълумотларга қараганда, ортиги бир фоиздан камгинаси ривожланган ғарб мамлакатларидан бошпана топган.

Халқаро миграция ва уларнинг кўрсаткичлари

Тахминий ҳисоб – китобларга қараганда йиллик миграция сальдоси 90 – йилларнинг ўрталарига келиб, қарийб 1 млн. кишини ташкил этган, яъни қабул қилувчи мамлакатларга кўчиб келганлар сони бу ердан чиқиб кетганларга нисбатан 1 млн. кўп бўлган. Тахминларга қараганда, жаҳон иқтисодиётининг барқарорлашуви муносабати билан миграция сальдоси яқин йиллар ичида камайиб боради.

Халқаро миграция билан боғлиқ бўлган кун оқими ҳажми 100 миллиардлаб долларни ташкил этади ва уни кўлами жиҳатидан бемалол йиллик бевосита хорижий инвестицияларига тенглаштириш мумкин.

–жадвал

Халқаро миграция биланбоғлиқ кун оқимлари (млрд. \$)

		1987	1990	1995
Меҳнат даражаси	Дебет	13,8	19,5	20,7
	Кредит	– 19,5	– 25,6	– 26,7
Тўпланган жўнатмалар хусусий	Дебет	64,9	100,1	95,6
	Кредит	– 58,2	– 91,8	– 102,5
Жами:	Дебет	78,7	119,6	116,3

	Кредит	- 74,2	- 117,4	- 122,1

Эмиграция меҳнат ресурслари сероб бўлган мамлакатлар иқтисодиётига яхши ишлари таъсир кўрсатади, нега деганда, ишчи кучининг чет элга чиқиб кетиши ишсизликнинг камайтиради. Чунон — чи, 70 — йилларда Миср ҳукумати ишсизликка қарши кураш дасту — рини қабул қилар экан, унда Форс кўрфази мамлакатларига бўлади — ган эмиграциялаш, рағбатлантириш чораларини кўзда тутган. Пуэрто — Рикода энг кам иш ҳақи қонун бўйича ишчи кучининг лоақал учдан бир қисми АҚШга кетиши мўлжалланган.

«Ақлий талофот» кўпчилиги ривожланаётган мамлакатлар айниқса Африка (Малави, Судан, Заир, Замбия) учун жиддий муаммо бўлиб келмоқда. Бироқ кўп ҳолларда мамлакатда иқтисодий аҳвол яхши — ланган, «Ақлий талофот» ҳам барҳам топди. Масалан, ҳинд олимлари Силикон водийсида юксак технологияга асосланган Америка коор — порацияларида бир қанча йил ишлаб кейин ўз юртларига қайтган ҳинд саноатида янги компьютер дастурларини яратиш соҳасига асос қўйдилар.

Имиграциянинг иқтисодий самаралари кўп ҳолларда юзаки тарзда салбий деб баҳоланади, бунинг сабаби чет элдан келган ишчилар иш жойларини эгаллаб туб аҳоли ўртасида ишсизликни кўпайтиради. Бундай муаммо ҳам борлигини инкор этмаган ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, иммигрантлар ўзлари билан бирга тажри — ба билим, ўқув деган нарсаларни олиб келадилар. АҚШ, Канада ва Австралия иммиграцияси натижасида пайдо бўлган мамлакатлардир. Баъзи мамлакатларда иммигрантлар бутун бир тармоқни келиб ривожлантириб юборишади. Бунга мисол қилиб, Индонезия, Малай — зияда ишлаган хитойлик саноат ишчиларини Африкада фаолият кўрсатган ҳинд ва Ливан бизнесменларини, Форс кўрфазида хизмат қилган иорданиялик ва фаластинликларни кўрсатиш мумкин. Қолаверса иммигрантлар кўпгина мамлакатларда маҳалиий аҳоли инкор этадиган бўш иш жойларини тўлдиришади. Туркия ва Шимо — лий Африкадан келадиган иммигрантлар Германия ва Франция иммиграциянинг 60 — 80%ини ташкил этишади. Фаластинликлар Исроилда, индонезияликлар Малайзияда, боливияликлар Аргентинада энг оғир ишларга жон деб кўнишади. Қолаверса, мамлакат учун даромад келтирувчи, шу жумладан, экспортдан даромад келтирувчи баъзи саноат тармоқлари иммигрантлар бўлмаса, тан аҳволга тушиб қоларди.

ЖАР кон — руда саноатнинг Доминико Республикаси, Малайзия ва Испанияда қишлоқ хўжалик плантацияларини, Малайзия каучук ва резина саноатини бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Шубҳа — сиз, иммиграция билан боғлиқ бўлган салбий оқибатларни ҳам инкор этиб бўлмайди. Ривожланган мамлакатларда, бу нарса аввало, иммигрантлар оқиб келиши натижасида кам малакали ишчи кучини реал иш ҳақи камайишига олиб келади.

Иқтисодий сабабларга кўра, мигрантларнинг асосий оқимлари киши бошига тўғри келадиган даромад кам бўладиган мамлакатдаги шу даромад кўпроқ бўлган мамлакатга қараб ҳаракат қилиб келган. Урушдан кейинги бутун давр мобайнида, халқаро миграция йўна — лишлари доимо ўзгариб турган иқтисодий шарт — шароитларга қараб турлича бўлиб келди.

Бошқа мамлакатлардан келувчи мигрантларни жалб этувчи мам — лкат ва минтақалар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин. АҚШ, Канада, Австралия ва АҚШ ҳозирги кунда иқтисодий жиҳатдан энг кўп тараққий этган мамлакат бўлганлиги учун ҳам паст малакали ҳам, юқори малакали ишчи кучи миграциясида асосий йўналиш ҳисобланади. Ҳар йили у ерга дунёдаги барча малакатларни қўшиб ҳисоблагада кўпроқ иммигрантлар оқиб келади. Паст малакали ишчи кучи АҚШга асосан Лотин Америкасидаги қўшни давлатлар — Мексика, Кариб ҳавзаси мамлакатларидан келади. Юқори малакали хизматчилар дунёдаги деярли ҳамма мамлакатлардан шу жумладан, Фарбий Европа, Лотин Америкаси, Россия, Ҳиндистон ва ҳ.к лардан иммиграция қилишади. АҚШ ва Канадага келадиган иммигрантлар сони 90 — йилларнинг ўрталарида йилига 900. 000 кишини ташкил этди. АҚШ га расмий равишда ҳар йили 740 минг киши кўчиб келса, 160 минг киши четга чиқиб кетади. Соф иммиграция (миграция сальдоси) 580 минг кишини тақил этади.

Фарбий Европа, Фарбий Европадаги энг кўп ривожланган мамла — катлар, аввало, элга кирувчи шу минтақадаги кам ривожланган мамлакатлар (Португалия, мальта, Испания) дан, Шимолий Африка — даги ва Яқин Шарқдаги араб мамлакатларидан, Африканинг Сахара — дан жанубдаги мамлакатларидан, Шарқий Европа мамлакатларидан ишчи кучини ўзига жалб этиб келмоқда. Фарбий Европанинг собиқ мустамлакалари бўлиш, Африка мамлакатларидан миграцияга ёрдам берадиган омилар бор — булар бир тилда гаплашиш мумкинлигини, тарихан юзага келган анъанавий савдо ва бошқа алоқалардир. Фарбий Европага келадиган иммигрантлар сони 90 — йиллар ўртасида йилига 180 млн. кишидан иборат бўлган. Қолаверса, Фарбий Европа инте — грацияси доирасида умумий ишчи кучи бозори ташкил этилган ва у ривожланиб бормоқда. Бу бозор ЕИ мамлакатлари ўртасида ишчи — ларнинг эркин ҳаракатланишини ҳамда меҳнат қонунчилигини ягоналаштиришни назарда тутди.

Бошқа ривожлаётган мамлакатлар 90 — йилларнинг зўр янгилик бу ривожланаётган мамлакатларнинг ўзида ҳам меҳнат миграцияси — нинг жадаллашувидир. Одатда ишчилар оқими иқтисодий ислоҳотлар йўлида фаоллик кўрсатаётган мамлакатларга қараб йўл олади. Чунончи, Лотин Америкасида мавсумий ишчилар ва йиғув корхон — ларида ишламоқчи бўлганлар Аргентина ва Мексикага боришади. Африкада Сахаранинг жануброқ қисми, Фил суяги соҳили, Нигерия ва ЖАРга барча иммигрантларнинг ярмидан кўпроғи тўғри келади. 1991 йилда Форс кўрфазидagi уруш туфайли қарийб 1 млн. га яқин

мисрлик Ироқдан, 100 минг яманлик Саудия Арабистонидан ва 500 мингга яқин фаластинлик ва иорданиялик ишчилар Қувайтдан чиқиб кетди. Уларнинг ўрнини эса Ҳиндистон ва Мисрдан келган ишчилар эгаллади.

Янги саноат мамлакатлари: Жануби – Шарқий Осиёдаги бу мамлакатлар гуркираб ривожланганлиги сабабли вақтинча ишга ёлланувчи иммигрантлар оқими кўпайди. Жанубий Корея ва Малайзия мисолида бу ҳол яққол кўзга ташланади. Бир йилда 25 мингдан ортиқ киши кириб келадиган мамлакатларнинг деярли ҳаммаси аҳоли жон бошига 6900 доллардан кўпроқ ЯИМ тўғри келувчи юксак даражада ривожланган мамлакатларидир. Эмиграция манбаи бу ривожланаётган мамлакатлар бўлиб, буларнинг ичида Мексика ва Осиё мамлакатлари етакчилик қилади.

Демак, миграция билан боғлиқ бўлган сон кўрсаткичлари жорий операциялар балансининг бир қисми бўлиб, меҳнат даромадлари (норезидентларга тўловлар), ҳамда тўланмаган хусусий жўнатмалар, (мигрантлар чет элга кетаётганида ўзи билан олиб ўтадиган мол – мулкнинг пулга чақилган тахминий қиймати ва кейинчалик ўз ватанига маҳсулот ва пул тарзида юборадиган жўнатмалари) деган моддаларга ажратилади. Миграция натижасида эришилган иқтисодий самара, мигрантлар даромадининг ошиши, ўз юртига юборадиган пул жўнатмаларининг кўпайиши шаклларида намоён бўлади. Ривожланган мамлакатлар – иммиграциясининг асосий йўналиши, ривожланаётган мамлакатлар эса эмиграциянинг асосий манбаидир.

Инсоният тарихи – бу миграция тарихи ҳамдир. Одамлар бир жойи иккинчи жойга бирдан – бир мақсад, яъни яхши яшаш учун мақбул жойларга, иш бор жойларга кўчишади. Миграция жараёни айниқса, кейинги икки юз йилликда жуда тезлашди. XIX асрда 50 млн. Европалик, бошқа континентларга кўчишди. Кўчишларнинг асосий сабаби яшаётган жойларида ерларнинг етишмовчилиги ва кўчиб борган жойларида эса ерларнинг арзон баҳоларга сотилиши – дир. Кўчиб борган мигрантларнинг кўпчилиги қишлоқ жойларида ўрналашдилар. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида эса миграция оқими йирик саноатлашган шаҳарларга қаратишди. 1846 – 1939 йилларда Европада 38 млн. одам АҚШ га, 7 млн. Канадага, 2 млн. Австралияга, 7 млн. Аргентинага, 5 млн. Бразилияга кўчиб ўтишди.

Кейинги икки асрдаги жаҳонда рўй берган миграция оқимини тахминан тўртта даврга бўлиш мумкин.

Биринчи давр (XIX аср ва XX асрнинг бошлари 1914 йилгача). Бу даврда Россиядан ташқари Европанинг ҳамма мамлакатларида одамлар бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга бемалол ҳеч қандай рухсатсиз ва паспортини алмаштирмасдан биргина XIX асрда, яъни 100 йил мобайнида Европа аҳолисининг 12% бошқа мамлакатларга кўчиб келавериши муносабати билан ушбу мамлакатга кўчиб келувчилар ҳаммасини ҳам қабул қилавермаслик ҳақида қарорлар қабул қилинди. Айниқса, Осиёдан кўчиб борувчилар учун паспорт

режими қийинлаштирилди. Хитойликларни то XIX асрнинг охири — гача Америкага кўчиб келишлари таъқиқланди.

Иккинчи давр (1914—1945 йиллар), кўпчилик Европа давлатлари — дан мухожирларнинг кўчиб келишига қарши бўлган қонунлар қабул қилдилар, чунки биринчи жаҳон уруши даврида ва айниқса, иккинчи жаҳон уруши арафасида Европадан сиёсий ва бошқа турли таъқиблар остига олинган миллионлаб кишилар Европа давлатларини тарк этиб бошқа мамлакатларга кўчиб кетишаётган эди. АҚШда 1921—1924 йилларда иммигрантлар сонига квота эълон қилинди. У йилига АҚШ га мумкин бўлган кўчиб келувчилар сонини 162 киши деб белгиланди. Европаликлар шу давр ичида асосан Латин Амери — кага, инглизлар эса ўз колонияларига кўча бошланди. Англияда 1922 йилда кўчиб кетувчилар учун алоҳида қонун қабул қилинди. Ушбу қонунга биноан инглизлар ўз доминионларига кўчиб боришаётган — ларида уларга моддий ёрдам кўрсатиладиган бўлди. Шундай қилиб, инглизлар доминионларида ўзларининг фуқаролари жойлаштирили — шини, давлат миқёсига кўтардилар. Ҳақиқатдан ҳам, ҳозирги пайтда Буюк Британия ҳамкорлигидаги давлатларнинг кўпчилиги аҳолисини инглизлар, улар Австралияда (96%) ни, Канадада (45%) ни, Янги Зеландияда (75—80%) ни ташкил қилади.

Учинчи давр (1945—1975 йиллар). Ушбу даврдаги миграция жа — раёнига иккинчи жаҳон урушининг ва нефть кризисининг асоратлари таъсир қилди.

Миллионлаб одамлар немис асрлигидан мамлакатларига, Герма — ниядан қочиб кетган немислар эса, ўз ватанларига қайтдилар. Шундай жараён 1946 йилнинг охирида Осиё қитъасида ҳам рўй берди. Хитойда Манчжуриядан, Жанубий Кореядан 6 млн. японлар Японияга репатрация қилинди. 1947 йили Ҳиндистон иккига бўлиниб, Покистон Республикаси ташкил қилиниши муносабати билан 8 млн. ҳиндлар Ҳиндистонга, 6 млн мусулмонлар эса Ҳиндистондан Покис — тонга кўчиб ўтдилар.

Урушдан кейин мамлакатлар ўз иқтисодиётини тиклаш учун, қўшимча ишчи кучи керак бўлди. Кўпчилик мамлакатлар миграция — сини чеклаган қонунларини камайтириб, ўрмонга иммигрантлар учун бир қанча қулайликлар туғдирадиган янги қонунлар қабул қилишдилар. Масалан, АҚШ да қабул қилинган янги қонунга кўра, миграция эркинлаштирилди ва миллий таркибга белгиланган квота — лар ҳам бекор қилинди. Шу даврдан бошлаб, яъни 1946—1966 йилларда АҚШга 4,3 млн. одам кўчиб борди, шуларнинг 2,9 млн. ни Европаликларни ташкил қилди, Канадага 1 млн. одам кўчиб борди. 1948—1963 йиллар Фарбий Европанинг ўзи эса иммигрантларнинг асосий оқими аратилган жуда катта ҳудудга айланди. 1950—1980 йиллар ўртасида ушбу ҳудудга 10 млн. одам кўчиб борди.

Тўртинчи давр (1970 йилларнинг ўрталаридан то ҳозирги давр — гача). Бу даврда Европа мамлакатларида айниқса, Собиқ иттифоқдан кўчиб борувчилар учун миграцияни қийинлаштирадиган қонунлар

қабул қилинди. 1994 йилга Европа Иттифоқидаги давлатлар 1992 йилга қараганда иммигрантларга икки баробар кам рухсатномалар берган. Осиёнинг саноати ривожланган мамлакатларида ҳам ҳозирги кунда малакасиз ишчиларнинг келишини қийинлаштирадиган қонунлар қабул қилинмоқда.

Маълумки, Собиқ иттифоқ парчаланиб, унинг ўрнида пайдо бўлган мустақил суверен давлатларда 25 млн. рус миллатига мансуб аҳоли бор эди, ҳозиргача уларнинг кўпчилиги Россияга кўчиб ўтди. Россия ҳозирги кунда МДҲ давлатлари орасида ишчи мигрантлар оқими қаратилган давлат бўлиб қолмоқда ва келажақда ҳам шундай бўлади. Бунга қуйидаги омиллар сабаб бўлмоқда:

Биринчидан, Россиядаги демографик вазият. 2003 йил Россияда туғилиш коэффициенти ҳар 1000 кишига 9,0%, ўлим эса 15% ни, табиий кўпайиш манфий – 6,0% ни ташкил этган.

Иккинчидан, Россиянинг бепоён ҳудудидаги табиий ресурслар – нинг ўзлаштирилиши.

Учинчидан, МДҲ давлатларидаги аҳолининг кўпчилиги рус тилида гаплаша билишидир.

Россия учун ҳозир ҳам, келажақда ҳам Марказий Осиё республикалари асосий ишчи кучи билан таъминлайдиган мамлакатлар бўлиб қолади, чунки ушбу республикаларда ҳали ҳам туғилиш даражаси анча юқори.

Халқаро миграциянинг яна бир турига Хитой Халқ Республикасидаги мигрантлар ва уларга давлат томонидан кўрсатилаётган ёрдам ва чет мамлакатларда ишлаб келиб, Хитой иқтисодиётига, илм – фанига, катта ҳисса қўшаётган иммигрантлар мисол бўла олади. Масалан, ҳозир чет мамлакатларда 30 млн. хитойликлар бор, уларни «Хуацяо» дейилади. Ҳозирги ўз иутахассисликлари бўйича малакаларини ошириб ватанига қайтиб, профессор ва доцент бўлиб ишлаётганлар Хитой олийгоҳларида 30% дан ортигини ташкил қилади.

Кўриниб турибдики, халқаро миграцияга иқтисодий, сиёсий, экологик шароит, тилларни билиш бевосита таъсир кўрсатди. Демак, инсоният тарихи бу миграция тарихи билан ҳам чамбарчас боғлиқ.

Халқаро ишчи кучи миграцияси

Ишчи кучининг халқаро миграцияси, яъни меҳнатга лаёқатли аҳолини иш қидириб бир мамлакатдан бошқа бир мамлакатларга кўчиб юриши ташқи иқтисодий алоқаларнинг муҳим шакллари билан бири ҳисобланади. Инсоният тарихида одамларнинг катта – катта гуруҳларини у ёки бу мамлакатга кўчишлари билан боғлиқ воқеа – ҳодисаларга бой – Фарбий Европа мамлактлари томонидан Шимолий Американинг ўзлаштирилиши, Британия ороллари билан чиққанларнинг Австралия қитъасини эгаллашлари, Хитойдан Жанубий Осиё мамлакатларига оммавий кўчишлар, Шимолий ва Жанубий Американинг Африкадан қора танли қулларни ташиб келтирилиши бир қатор

ҳозирги ривожланган давлатларнинг вужудга келиши ва юксалишига сабаб бўлган (АҚШ, Канада, Австралия, янги саноатлашган мамла — катлар) жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг барча босқичларида ишчи кучи миграцияси жараёни юз бериб келди. Айниқса иккинчи жаҳон урушидан сўнг янада кучайди [1].

Ҳозирги пайтда статистик маълумотларга қараганда дунёда ҳар бир ўн оиладан бири кўчиб юради, улардан ташқари 3ғ4 қисми ишчи кучи миграциясига тўғри келади. Дунё бўйича бундай ишчи кучлар — нинг умумий сони 25 млн. кишига яқин [2].

Ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланишининг ҳозирги даражаси жамиятнинг ижтимоий — иқтисодий муносабатларида ишчи кучининг ўрни ва аҳамияти тубдан ўзгартириб юборди, давлатлараро алоқалар маданиятини сифат жиҳатидан янги поғонага кўтарди.

Ҳалқаро меҳнат бозори бу ишчи кучи истеъмолчилари ва улар — ни етказиб берувчилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи механизм ҳисобланади [3].

Маълумки, жаҳон меҳнат бозоридаги вазият бошқа барча бо — зорлар каби талаб ва таклиф асосида аниқланади ҳамда бир қатор кишилар билан белгиланади. Бу омиллар шартли равишда иқтисодий, демографик, сиёсий омилларга бўлиниб, улар ўзаро боғланган. Булар орасида иқтисодий омиллар саналади, чунки қолган барча омиллар пировардида иқтисодий оқибатларга олиб келади. Чунончи мамла — катдаги ишчи ўринларига нисбатан аҳолининг тез суръатлар билан ўсиши.

Иқтисодий омиллар деганда ҳар бир давлат иқтисодий тушунчаси мустақамлиги унинг ўсиш даражаси ва ривожланиш кўлами тушунилади. Дунёнинг турли минтақаларида иқтисодий имкониятлар меҳнат шароитлари ва иш ҳақи ўртасида юзага келган сезиларли фарқ ишчи кучларини мамлакатлараро кўчиб юришига сабаб бўлувчи муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Масалан, АҚШ ва Мексикадаги даромадларнинг тахминан бир — биридан фарқ қилиши мексикалик ишчиларни АҚШга иш қидириб кўчиб ўтишларини асосий сабаби бўлиб ҳисобланади. 80 — йилларнинг бошида Европа ҳамжамияти мамлакатларида аҳоли жон бошига тўғри келадиган янги миллий маҳсулот ҳажми жамиятга аъзо бўлмаган мамлакатларникидан 4, 7 марта ортиқ бўлган. Шундай қилиб Ер юзида бой ва ривожланмаган мамлакатларнинг мавжудлиги халқаро меҳнат бозори амал қилиши белгиловчи асосий омил ҳисобланади.

Жаҳон меҳнат бозорининг аҳволи у ёки бу давлатларнинг иқтисодий ривожланиш суръатларининг ўзгаришига боғлиқ бўлади. Жумладан, бундай боғлиқликни даврий пасайишлар ва кўтарилишлар пайтида жаҳон бозорида ишчи кучига бўлган талаб ва таклифлар бевосита акс этади ҳамда мамлакат қанчалик йирик бўлса унинг таъсири ҳам шундай кучли бўлади. Мас алан, 1991 — 1992 йилларда дунёнинг ривожланган мамлакатларида даврий пасайиш рўй берди. Бунинг натижасида 1992 йилнинг ўрталарига келиб расмий рўйхатдан

ўтган ишсизлар сони 30 млн. ошиб кетди. Ишсизлик даражаси 1974 йилдан 5,2% дан 6,0% кўтарилди. Шу билан бирга бундай ҳолат ўз навбатида ривожланган мамлакатларда хорижий ишчи кучига бўлган талабнинг пасайишига олиб келди. Аҳолининг ўсиш суръати аҳоли сонининг кўпайиши ёки қисқариши билан боғлиқ бўлган омиллар демографик омиллар бўлиб саналади.

Жумладан, Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида аҳолининг юқори даражаларда ўсиши бу мамлакатларнинг шундай ҳам оғир иқтисодий аҳволни янада мураккаблаштириб, ташқи миграцияга шарт–шароит яратади ҳамда уларни жаҳон бозорига ишчи кучи етказиб берувчи давлатларга айлантиради. Бошқача айтганда, бу давлатлар ишчи кучининг асосий истеъмолчиси бўлиб иқтисодий ўсиш суръати аҳолининг ўсиш суръатидан юқори бўлган мамлакатлар ҳисобланади. Масалан, 90–йилларнинг бошларида иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИХТТ) мамлакатларида иқтисодий фаол аҳоли йилига ўртача 0,8% кўпайди. Ички миллий ҳажми эса 3% га ошди. Ишчи кучи сонининг минтақалар алоҳида мамлакатлар доирасида ўзгаришини қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин.

–жадвал

Ишчи кучининг минтақалар алоҳида мамлакатлар бўйича тақсимланиши

Минтақалар ва мамлакатлар	1980	1990	Ўсиш суръати фоизда
Бутун дунё	1.957374	2363547	120,7
Ривожланган мамлакатлар:			
Шимолий Америка	121 721	135367	111,2
Европа	130080	159579	106,3
Австралия – Янги Зеландия	8077	9533	118,0
Япония	57097	62202	108,9
Туркия	19090	23697	121,1
Исроил	1946	1906	124,2
Жанубий Африка Республикаси (ЖАР)	9449	12434	131,6
Ривожланаётган мамлакатлар:			
Шарқий Европа	7566	71785	106,3

Аҳолишунос мутахассисларнинг тахминларига кўра, асримизнинг сўнгги йилларида вужудга келган Ер юзи аҳолисининг ўсиш тенденцияси ХХІ асрнинг бошларида ҳам сақланиб қолади. Жаҳон аҳолиси 2025 йилгача 3,26 млрд. кишига кўпайиши кутилмоқда. Бу асосан «учинчи дунё» мамлакатларининг Европа мамлакатларига ва АҚШ «демография тазйиқи» 2000 йилларнинг ўрталаригача сақланиб қолиши мумкин.

Жаҳон мамлакатларидаги меҳнат таклифи

Мамлакатлар	Меҳнат ресурслари 1995 йил			
	15–64 ёшдаги ишчи – лар минг киши		Ўртача йиллик ўсиш, фоиз	
	эркак	аёл	1965 – 1991	1995 – 2025
Жануби – шарқий Осиё				
Вьетнам	19299	16996	2. 53	2. 05
Индонезия	52766	24161	2. 48	150
Хитой	406660	316623	2. 60	0. 41
Малайзия	5365	3004	3. 49	2. 01
Мьянми	12529	6983	2. 38	190
Таиланд	16542	13084	2. 66	0. 63
Филиппин	17426	7644	2. 85	191
Европа ва Марказий Осиё				
Озарбайжон	1670	1278	2.23	
Арманистон	387	754	2.71	
Белоруссия	2671	2554	1.42	
Болгария	2225	2007	0.00	– 0,07
Венгрия	2878	2398	0.34	– 0.15
Грузия	1381	1179	1.13	
Қозоғистон	4192	3608	2.80	
Латвия	962	827	2.41	
Қирғизистон	660	631	0.62	– 0.02
Литва	953	888	0.87	0.20
Молдава	1081	1025	1.13	
Польша	10583	36613	0.85	0.34
Россия	39212	9081	1.04	
Руминия	6112	5373	0.43	0.42
Тожикистон	1082	792	2.70	
Туркманистон	816	663	2.95	
Туркия	17067	8856	2.36	1.65
Ўзбекистон	4240	3644	2.83	
Украина	13060	12496	0.66	
Эстония	394	372	0.72	
Лотин Америкаси				
Аргентина	8472	3442	1.25	1.28
Бразилия	41470	16551	2.95	1.31
Колумбия	8788	2553	2.72	1.52
Мексика	23132	8937	3.58	1.83
Венесуэла	5351	2154	3.73	1.75
Яқин Шарқ ва Шимолий Африка				

Жазоир	5926	676	3.06	3.32
Миср	14430	1687	2.70	2.35
Эрон	15765	3737	3.86	3.74
Марокаш	7100	1893	3.39	2.52
Сурия	2911	634	3.69	4.46
ИҶТТ га аъзо мамлакатлар				
Буюк Британия	17290	10941	0.45	−0.04
Германия	24381	15493	0.52	0.31
Испания	10741	3527	0.84	0.08
Италия	15653	7469	0.45	0.41
Канада	8353	5607	2.24	0.65
АҚШ	73443	52242	1.70	0.44
Франция	15641	10721	0.95	0.07
	36799	23025	0.83	0.35
Жанубий Осиё				
Бангладеш	31458	2723	2.57	2.75
Ҳиндистон	260802	83502	2.09	1.61
Покистон	34008	5344	3.29	3.21
Африка				
Заир	9530	5128	2.45	3.54
Нигерия	26686	13993	2.73	3.19
Судан	6630	2045	2.87	3.42
Эфиопия	13425	7777	2.17	2.86
Жанбуий Африка Респ.	9275	5250	2.56	2.40

Айрим мамлакатлардаги сиёсий вазиятнинг барқарор эмаслиги уларнинг иқтисодий аҳволига салбий таъсир этиб, мамлакат ишчи кучини чекка оқими кескин кучайтиради. Масалан, сиёсий омиллар социалистик мамлакатларда рўй берган кенг кўламли аҳоли миграцияси 90 – йилларнинг бошларигача кўрилган қаттиқ чора – тадбирлар натижасида тўхтатиб турилган бўлса, ислохотларнинг бошланиши ва барча маъмурий тўсиқлар олиб ташланиши билан мухожирлар оқими кескин ортди, оқибатда, жараён жаҳон меҳнат бозоридаги вазиятга айниқса унинг Европа қисмига сезиларли таъсир кўрсатди. Дастлаб, Югославия, сўнгра Венгрия, Польша йирик миқдорда ишчи кучини экспорт қилувчи давлатларга айландилар. Кейинги пайтда бу мамлакатларга собиқ иттифоқ республикалари ҳам кирдилар. Мутахассисларнинг тахминларига кўра яқин йиллар ичида Собиқ иттифоқдан 250 мингга яқин киши Фарб мутахассисларининг ҳисоблари бўйича эса 500. 000 га яқин киши мамлакатларига яъни Европага ишлаш ва яшаш учун кўчиб кетиши мумкин. Шундай қилиб, иқтисодий демографик ва сиёсий омилларнинг умум таъсири

жаҳон меҳнат бозоридаги аҳволи унинг миқёсини таркибини ва ривожланиш суръатларини белгилаб беради.

Ҳозирги замон халқаро иқтисодий муносабатларининг муҳим шакли ҳисобланган ишчи кучи миграцияси узоқ йиллар давомида иқтисодий тадқиқотлар объекти бўлиб келмоқда. Ишчи кучини четдан олиб келувчилар учун ҳам уни четга чиқарувчилар учун ҳам ташқи меҳнат миграциясининг ижобий ва салбий оқибатларини таҳлили остида ишчи кучи ҳаракатининг иқтисодий самарадорлигини аниқлашга мўлжалланган қатор иқтисодий назариялар ишлаб чиқилган. Уларнинг ичида кўпроқ маълум бўлган ишчи кучи халқаро миграциясининг «баланс» ва «ассиметрия» назариялари бўлиб уларнинг ҳар бири ишчи кучини бир мамлакатдан иккинчи мамла — катга кўчиб юришини тушунтиради.

«Баланс» ёки неоклассик назария миграциясини тор маънода яъни асосан меҳнатга ҳақ тўлаш ишчи кучи билан таъминланганлик ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши нуқтаи назардан кўриб чиқади ёки ишчи кучи миграциясини товарлар капитал оқими сингари яъни бир ишлаб чиқариш омилининг ҳаракати сифатида тушунтиради. Ушбу назарияга биноан миграция меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи даражаси ўртасидаги тафовутлар кўпайиб боришини билан ўсиб боради. Иш ҳақи даражаси ишчи кучини жўнатувчи мамлакатларда кўтарила борса ва аксинчауларни қабул қилувчи мамлакатларда пасайиб борса ёки ишчи кучи баҳоси турли мамлакатларда тенгла — шиб борса мавжуд меҳнат ресурсларини кўчиб юришига зарурат қолмайди. Аммо бу назария ҳозирги пайтда турли давлатларнинг амалдаги нотекис ривожланишини назарда тутиб ташқи меҳнат миграциясини ишчи кучини экспорт қилувчи ҳам уни экспорт қилувчилар ҳам қолаверса бутун жаҳон хўжалиги учун ҳам ижобий оқибатларга эга деб эътироф этилади.

Ташқи меҳнат миграциясидан ишчи кучи экспорт қилувчи ёки жўнатувчи мамлакатларнинг оладиган фойдаси шундан иборатки, унинг ёрдамида мамлакат аҳолисини етарли даражада иш билан банд бўлмаганлигини туфайли вужудга келадиган иқтисодий ва ижтимоий харажатлардан кутилади ҳамда хорижда ишлаётганларнинг юбора — ётган пул жўнатмаларига қайтиб келаётган ишчиларнинг касб ва тип кўникмаларига эга бўладилар.

Дунёнинг кўпчилик мамлакатлари, хусусан Миср, Покистон, Туркия, Югославия, Сальвадор, Никарагуа ва бошқа мамлакатлар учун ишчи кучларини четга чиқаришдан олинадиган даромад экспорт тушумларининг муҳим манбаи ҳисобланади. Масалан, 1978 — 1988 йиллар мобайнида туркиялик хорижда ишловчиларнинг йиллик жўнатмаларининг ҳажми 893 — 2490 млн. АҚШ долларини ташкил қилган ёки Туркия ташқи савдо баланси тақчилигининг 45 — 100% ини қоплаган. Агарда 1989 йилда Туркия, Португалия, Марокашда хорижда ишловчиларнинг пул жўнатмалари миқдори шу мамлакатлар экспорти ҳажмининг 25 — 40%ини ташкил этган бўлса бу кўрсаткич

Мисрда 90%, Покистонда 80% дан кўпроқни ташкил этди. Никарагуа ва Сальвадорда эса пул жўнатмалари миқдори уларнинг экспорт тушунчаларидан ҳам ошиб кетган.

Ишчи кучини қабул қилувчи мамлакатларнинг ташқи меҳнат миграциясидан оладиган фойдаси шундан иборатки, хорижда арзон ишчи кучи жалб қилиш мамлакат ичкарасида иш ҳақи ўсиб бори — шининг олдини олади ва натижада инфляция хавфи бартараф этилади. Умумжаҳон хўжалиги учун меҳнат ресурсларини эркин кўчиб юриши иқтисодий самарадорликни янада ошириш имкония — тини беради.

Мутахассисларнинг ҳисоб — китобларига кўра, жаҳон ялпи мил — лий маҳсулоти ҳажмининг шу жараён ҳисобига 15 — 16 трлн. АҚШ долларигача кўпайтириш мумкин.

Шу билан бирга ишчи кучи ташқи миграциясининг «баланс» назарияси реал ҳаётнинг аксарият жиҳатларини чунончи иммигра — цияни аҳолининг ёш таркибига, умумий фаровонлигининг ўсишига, уй — жой шароитига, жамоат тартибининг барқарорлигига, жамият маданий — диний бир хиллигини бузилишига ва бошқаларга бўлган таъсирини ҳисобга олмайди. Аксинча, асимметрия назарияси ишчи кучи миграцияси натижасида юзага келадиган турли хил оқибатларни баҳолашга кенгроқ ёндашади ва бунда унинг устунликлари сезиларли даражада камайтиради. Баъзида устунлик ҳолати бутунлай юз бермайди.

Ишчи кучини экспорт қилувчи мамлакатлар бу жараёнда аҳоли — сининг айна меҳнатга яроқли (24 — 40 ёш) қисмини йўқотади. Уларнинг пул жўнатмалари аксарият ҳолларда инвестициялар шаклида эмас, балки кундалик истеъмол учун ишлатилади. Натижада чет элларда ишлаётганларнинг даромадларидан миллий иқтисодиётни ривожлантириш учун фойдаланиш имкони бўлмайди. Ундан ташқари ишчи кучининг экспорт қилувчи мамлакатлар учун бу жараён интеллектуал йўқотишлар билан ҳам боғлиқ. Жумладан, хорижий экспертларнинг ҳисоб — китобига кўра юқори малакали мутахассис — ларнинг Собиқ иттифоқдош эмиграцияси натижасидаги йўқотишлар йилига 60 — 70 млн. АҚШ доллари атрофида баҳоланмоқда. Бу назария тарафдорларининг таъкидлашларича, ишчи кучи миграцияси туфайли ривожланган мамлакатлар билан «учинчи дунё» мамлакат — лари ўртасида иқтисодий ривожланишдаги фарқ камаймайди. Шундай қилиб, жаҳон миграцияси жараёнига турли хил ёндашишлар ва баҳолаш мезонлари мавжуд бўлиб улар алоҳида мамлакатлар давлат сиёсатини ишлаб чиқишида ҳисобга олишади. Шу билан бирга иқтисодий назариялар ишчи кучини мамлакатлараро кўчиб юришини объектив зарурлигини ва кўпайиш қонуниятларини инкор этмайди.

Ишчи кучини халқаро миграцияси сўнгги йилларда кучая бориб дунё бўйлаб кенг ёйилмоқда ҳамда жаҳон хўжалиги тараққиётига меҳнат ресурслари билан айрибошлашга фаол тортилган мамлакат — ларнинг ижтимоий иқтисодий демографик, сиёсий ва маданий —

диний вазиятига сезиларли таъсир кўрсатиб келишмоқда. Расмий маълумотларга қараганда 1990 йилда Ғарбий Европа мамлакатларида 15,2 млн. га яқин чет эллик истиқомат қилган. Шу жумладан Европа ҳамжамияти мамлакатларида 13,4 млн. киши ёки туб аҳолининг 5%и Европанинг айрим мамлакатларида уларнинг салмоғи янада юқори хусусан, Швецияда 16,5%, Бельгияда 91%, Германияда 8,4% мутахас – силар улуши 10% га етади.

Ўз навбатида Европа мамлакатларидан ҳам ҳар йили миллионлаб одамлар яхши ҳаёт қидириб турли давлатларга кўчиб боришади. Масалан, хорижий ишчилар сони АҚШда 5,65 млн., Латин Америкада 3,5–4 млн., Яқин шарқ ва Шимолий Америка мамлакатларида 2,8 млн, Ғарбий Африкада 1,3 млн кишини ташкил қилади. Ҳозирги пайтда миграция оқимининг географик йўналишлари бўйича ишчи кучи жаҳон бозорининг тўртта йирик маркази шаклланган.

Биринчи марказ 60–70 йилларда Яқин Шарқ мамлакатларида нефть қазиб чиқарувчи саноатининг тараққий этиши унга боғлиқ ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфраструктурани ривожланиши билан таркиб топган. Бу мамлакатларда ишчи кучига бўлган талаб – нинг кескин ошиши асосан чет эл фуқароларини жалб қилиш ҳисобига қондириши мумкин эди холос. Шу даврдан бошлаб бу минтақада жадал миграция жараёнлари бошланди. Ишчи кучлари – нинг сонида хорижий ишчи кучининг улуши (Покистон, Ҳиндистон, Корея, Филиппин ва бошқа мамлакатлардан) БААда 90%га яқин, Қатарда 80% дан юқори, Қувайтда 70% га яқин, Саудия Арабистони ва Бахрейнда 40% га яқинни ташкил этади.

Иккинчи марказ ривожланган Ғарбий Европа мамлакатлари бўйлаб миграция ошиши бу мамлакатларнинг урушдан кейинги даврда ўз иқтисодиётларини тиклашда асосий рол ўйнайди. Ҳозирги пайтда ҳам хорижий ишчи кучи паст малакали ва нуфузли бўлмаган тармоқларда кенг қўлланилади. Бу тармоқларда (автомобилларни йиғиш, кон – руда ва металлургия саноати ва бошқалар) хорижликлар 70% ни ташкил этади.

Европанинг 15 мамлакати доирасида ягона меҳнат бозорининг барпо этилиши бу минтақанинг аҳамиятини кучайтирди ва уни хорижий ишчи кучи учун жозибали қилиб қўйди.

Жаҳон меҳнат бозорининг *учинчи йирик маркази* АҚШ ва Канада бу ерда нафақат Латин Америкасидан паст малакага эга бўлган ишчилар балки юқори малакали мутахассислар ҳам интилдилар. Шу сабабли АҚШ ўзининг замонавий фан – техникага асосланган тармоқларини юқори малакали мутахассисларга бўлган эҳтиёжини кадрлар тайёрлашга катта харажатлар қилмасдан таъминланади.

Халқаро меҳнат бозорининг *тўртинчи маркази* Аргентина бўлиб, ҳозирда бу ерда юзага келган қулай иқтисодий вазият қўшни мамлакатлардан арзон ишчи кучини ўзига жалб қилмоқда.

Кейинги йилларда жаҳон меҳнат бозори географик шаклланиши билан бир қаторда ривожланган мамлакатлар иқтисодиётидаги

структуравий силжишлар Собикъ социалистик мамлакатлардаги туб ислохотлар бошқача айтганда жаҳон бўйлаб ўрнатилаётган янги иқтисодий сиёсий тартиблар билан боғлиқ бўлган чуқур сифат ўзгаришларга ҳам эга бўлмоқда.

Бундай ўзгаришлар асосан қуйидагилардан иборат бўлиб, би — ринчидан, Шарқий Европа мамлакатларини жаҳон хўжалиги алоқаларига фаол жалб қилиш жараёни бошланди, шу жумладан, ишчи кучини айрибошлаш соҳасидаги ҳам, иккинчидан бир қатор Жанубий Осиё ва Ғарб мамлакатлари ижтимоий иқтисодий аҳвол — ларининг яхшиланиши миллий иқтисодиётни юқори суръатлар билан ўсиши натижасида шу мамлакатлар аҳолиси ҳисобига бўладиган миграция оқими қисқармоқда.

Учинчидан, янги миграция оқимида юқори малакали ишчи кучининг ва тадбиркорларнинг улуши ошиб бормоқда. Жаҳон меҳнат бозоридаги вазиятини истиқболга таҳлили шундан далолат бермоқдаки, демографик иқтисодий сабабларга кўра ишчи кучини импорт қилувчи асосий мамлакатларнинг юқори даражада сақланиб қолади. Масалан, Европа ҳамжамиятига аъзо мамлакатларда 25 ёшгача бўлган аҳоли сони 2000 йилда 1990 йилдаги 27,8 млн. кишидан 22,1 млн. кишига қисқаради.

АҚШ ва Канада ҳам юқоридагидек, аҳолининг қаршилиқ жараёни кечмоқда. Шундай мураккаб демографик вазиятига қарамасдан ривожланган мамлакатларда иқтисодиётни юқори суръатларда ўсиши ва ишсизлик даражасининг пасайиши кутилмоқда. Бундай ҳолат хориждан ёш мутахассисларни жалб қилиш ушбу давлатлар илмий — иқтисодий ва демографик сиёсатнинг муҳим қисми бўлиб қолишдан дарак беради.

Меҳнат бозори ҳам ҳар қандай бошқа бозорлар каби айрибош — лашни маълум тартиб қоидаларни ўрнатишга унга амал қилишга ва назоратга эҳтиёж сезади яъни бошқарилиб туришиши тағозо этади. Бу одатда давлат зиммасига юклатилади. Давлатнинг миграция жараёнларида иштироки тарихдан маълум: чунончи XIII — XIX асрларда ишчи кучини эркин кўчиб юришини чегаралайдиган тўсиқлар мавжуд бўлган. Ҳозирда ишчи кучининг эркин ҳаракати қатор ҳуқуқий, маъмурий, маданий, тил, ижтимоий ва бошқа кўп воситалар билан бошқарилиб туради. Шулардан фақат ҳуқуқий ва маъмурий тўсиқларни давлатнинг ўзи ўрнатишни ёки уларни бартараф этиш мумкин. Агарда XX асрнинг ўрталаригача ишчи кучи ҳаракатини мамлакатлараро тартибга солиш асосан манфаатдор давлатларнинг икки томонлама шартномалари асосида амалга оширилган бўлса, кейинчалик меҳнат соҳасида мамлакатлараро алоқаларнинг мураккаблашуви жаҳон меҳнат бозорида фаолият кўрсатишнинг ташкилий, ҳуқуқий асосларини қайта кўриб чиқишни тағозо этади.

Жумладан, 1953 йилда иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт таш — килоти мамлакатлари, 1957 йилда эса Европа ҳамжамиятига кирувчи давлатлар ҳам ишчи кучининг эркин кўчиб қувватлаб чиқдилар.

Ташқи меҳнат миграциясининг ташкил этишда тажрибалар ва ахборотлар билан айрибошлашда, бу жараёни тартибли ва режали амалга оширишни таъминлашда миграция бўйича халқаро ташки — лотнинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Бу ташкилот аъзо мамлакат — лардаги (35 та) аъзо ўз бўлимлар орқали бўлажак муҳожирлар учун тил ўрганиш курсларини ташкил этади. Ушбу йўналишда халқаро меҳнат ташкилоти меъёрлари (ХМТ) ҳам ўз ишини фаоллаштириб халқаро меҳнат меъёрлари бўйича 1919—1993 йиллар давомида 174 та конвенция ва 181 та тавсиялар қабул қилди. Уларда ишчи кучини мамлакатлараро кўчиб юришини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, 1949 йилда қабул қилинган муҳожирлар меҳнаткашлар тўғрисидаги конвенцияда ХМТ га аъзо бўлган давлатларга муҳожирларни ишга қабул қилишда, иш ҳақи тўлашда ва уларни камситишларига йўл қўймаслик мажбуриятларини юкловчи қатор қоидалар ўрин олган:

— ХМТ нинг 1958 йилда қабул қилинган ижтимоий меҳнат ва бандлик соҳасида ҳуқуқларини чеклашга қарши конвенцияси;

— ХМТ нинг 1962 йилда қабул қилинган ижтимоий сиёсатнинг асосий мақсадлари ва меъёрлари тўғрисидаги битим. Бу битимда ХМТга аъзо бўлган давлатларда муҳожир — меҳнаткашлар манфаат — лари талаб қилинадиган қоидалар қайд этилган, яъни муҳожирлар ҳам аҳоли қатори мавжуд ижтимоий муҳофаза имтиёзларидан фойдаланишлари, уларнинг оилалари эса, иш ҳақидан пул жўнатма — ларини олиш ҳуқуқига эга бўлишлари белгилаб қўйилган;

— ХМТ нинг 1975 йилда қабул қилинган муҳожирлар меҳнат — кашлари тўғрисидаги конвенцияси.

Бу ҳужжат миграция соҳасида суистеъмоликларни, муҳожир — ларни яширин йўллар билан олиб келиш ва қонунсиз меҳнаткаш — ларни ёллашни бартараф қилишга қаратилган чора — тадбирларни белгилаб беради ҳамда муҳожирларни меҳнат бандлик, ижтимоий таъминот, касаба уюшмасига бирлашиш ва маданий ҳуқуқлари соҳасида ҳимоя қилишнинг баъзи чорларини кўзда тутди.

Халқаро меҳнат ташкилотига аъзо бўлган ва унинг асосий ҳуж — жатларига имзо чеккан, лекин малакатлар қайд этилган ҳужжатларда қабул қилинган тартиб — қоидаларга амал қилишлари ва ўзларининг меҳнат қонунчиликларини уларга мувофиқ ўзгартиришлари лозим.

Аҳолининг ўсиш суръати, аҳоли сонининг кўпайиши ёки қисқариши билан боқлиқ бўлган омиллар демографик омиллар дейилади. Жумладан, Осиё, Африка ва Латин Америкаси мамлакат — ларида аҳолининг юқори даражада ўсиши, бу малакатларнинг шундай ҳам оғир иқтисодий аҳволини янада мураккаблаштириб, ташқи миграцияга шарт — шароит яратади ҳамда уларни жаҳон бозорига асосан ишчи кучи етказиб берувчи давлатларга айлантиради.

Айрим малакатлардаги сиёсий вазиятнинг барқарор эмаслиги, уларнинг иқтисодий аҳволига салбий таъсир этиб, мамлакат ишчи кучининг четга оқимини кескин кучайтирди, масалан, сиёсий омил собиқ социалистик мамлакатларда рўй берган кенг кўламда аҳоли миграциясини аниқловчи сабабалардан бири бўлди.

Агарда бу мамлакатларда аҳоли миграцияси 30—йилларнинг бошларигача кўрилган қаттиқ чора—тадбирлар натижасида тўхтатиб турилган бўлса, ислохотларнинг бошланиши ва барча маъмурий тўсиқлар олиб ташланиши билан муҳожирлар оқими кескин ортди, оқибатда, бу жараён жаҳон меҳнат бозоридаги вазиятга, айниқса, унинг Европа қисмига сезиларли таъсир кўрсатди. Дастлаб Югославия, сўнгра Венгрия, Польша йирик мамлакатларга Собиқ иттифоқ республикалари ҳам қўшиладилар.

Чет эллик ишчилар норезидентларнинг меҳнат даромадаларига барча тўловларнинг 9/10 қисми барча тўланилган хусусий жўнатмаларнинг 2/3 қисми ривожланган мамлакатларга тўғри келса, барча ривожланаётган мамлакатлар улуши атиги 1/10 ва 1/3 дан иборат. Бундан шу хулоса келиб чиқадики, ривожланган мамлакатларда вақтинча мигрант ишчиларнинг асосий қисми тўпланган, айтиш билан бир пайтда риводланган мамлакатлардан, шу жумладан, ўтиш даври иқтисодиётига асосланган мамлакатлардан худди шу томонларга меҳнат лаёқатли хизматчилар экспорт қилинмоқда ва улар резидент бўлиб қолмоқда. Меҳнат миграцияси билан алоқадор бўлган пул оқимлари сарҳисобида хизматчиларнинг жўнатмалари 62% ни, меҳнат даромадлари қарийб 31% ни, мигрантларнинг кўчиб ўтиши қарийб 7% ни ташкил этади.

Швейцария, ГФР, Италия, Япония, Бельгия, АҚШ да хусусий шахслар норезидентларнинг меҳнат даромади юзасидан энг йирик тўловлар амалга оширилади.

Ривожланаётган мамлакатлардан ЖАР, Исроил, Малайзия хори—жий ишчи кучидан кўп даражада фойдаланмоқда. Хусусий шахсларга хос энг йирик пуд жўнатмалари саноати ривожланган асосий мамлакатлар (АҚШ, Германия, Япония, Буюк Британия) ҳамда янги саноат мамлакатларига ва нефть ҳисобига ривожланаётган мамлакатлар (Қувайт, Саудия Арабистони ва Венесуэла) улушига тўғри келмоқда.

Чет элдан оладиган жўнатмаларни қабул қилиб олувчилар, асосан ривожланган мамлакатлар бўлиб бу жўнатмалар транс миллий корпорацияларнинг чет эл бўлинмалари ходимлари хорижий мамлакатларда хизмат қилаётган ҳарбийлар чет эл аппарати ходимларининг иш ҳақининг муайян қисмидан иборат. Кўпгина ривожланаётган хусусий шахслар жўнатмалари маҳсулот экспортдан олинадиган даромадларнинг 25—50% ни ташкил этади. Бангладеш, Букина Фасо, Миср, Греция, Ямайка, Малави, Марокаш, Покистон, Португалия, Шри—Ланка, Судан, Туркия, Йордани, Лесото, Яманда бу кўрсаткич 10—15% ни ташкил этади.

Назарий жиҳатдан қараганда ишчи кучини экспорт қилувчи мамлакатларнинг даромади фақат чет элдаги эмигрантларнинг жўнатмларидан иборат эмас (гарчи уларнинг ўрни катта бўлса ҳам). ЯИМ ҳажмини кўпайтириб тўлов балансига ижобий таъсир қилувчи яна бир даромад манбаи борки, у яна ҳам бўлса чет элдаги ишга жойлаштириш билан шуғулланувчи фирмалардан олинadиган солиқлардан, эмигрантларнинг она юрти иқтисодиётига жойлашти — радиган бевосита ва портфел инвестицияларидан эмигрантлар учун таълим соғлиқни сақлаш ҳамда бошқа харажатларнинг камайишидан (бу харажатлар ўзга мамлакатлар ҳисобидан бўлади) иборатдир, ҳисоб — китобларга кўра, мигрантлар ўз ватанига қайтар экан, банклар орқали жўнатиладиган маблағга тенг миқдорда жамғарма олиб ўтади. Яна шуниси ҳам борки, мигрантлар чет элда тажриба орттириб малака оширган ҳолда ватанига қайтиб келади.

Кейиги йиллара аҳоли миграцияси билан бевосита ёки блвосита боғланган қочоқлар сонинг кескин кўпайиши ҳаммани ташвишга солмоқда. Қочоқларнинг катта миқдордаги ва ички оқимлари Афғонистон, Хиндистон, Шри — Ланка, Ироқ, Кипр, Собиқ Итфоқ Республикалари айниқса Россия, Эфиопия, Самали, Гуанда, Бурунди, КХДР, Конго Республикаси, Серре, Леоне, Колумбия, Эквадор, Перу мамлакатларидаги беқарор иқтисодий ва ижтимоий, сиёсий вазият билан тўғридан тўғри боғлиқдир Собиқ Югаславиянинг беш давлатга парчала — ниб кетиши ва у билан боғлиқ бўлган харбий қаракатлар 2,5 млн дан ортиқ кишининг қочоқлар қаторига қўшилишига сабаб бўлди. Қочқинлар оқими йилдан — йилга кўпаймоқда, унинг келиб чиқишида авваламбор сиёсий барқарорлик ундан кейин миллатлароро низолар, очарчи — лик, худудий толртишувлар асосий роль ўйнамоқда. Шуларнинг аксарият қисми ривожланмаётган давлатлар қаторига қўшилиш муаммоси билан боғлиқ.

Ташқи ва ички миграциялар билан урбанизация жараёни узвий боғлиқ. Урбанизациянинг геологик моҳиятини қуйидаги мисолларда ифодалаш мумкин. Урбанизациялашган ҳудудлар ер қуруқлик юзасининг % дан сал ортиқ қисмини эгаллаган ҳолда, бу жаҳон аҳолисинг 45% дан зиёд қисми истиқомат қилади. Ялпи ички маҳсулотнинг 80% и ишлаб чиқарилади. Шу вақтнинг ўзида атмосфера ва гидросферага чиқарилаётган захарлик чиқинди ва газларнинг 80% ҳам ушбу ҳудудга тўғри келади.

Урбанизация жараёни шаҳарлар сони ва шаҳарлар аҳолисининг миқдори ва улушининг ўсишини, шаҳарлар билан боғлиқ мураккаб тармоқлар ва тизимларнинг шаклланиши ва ривожланишини англата — ди. Демак, урбанизация кишилик ҳаётида шаҳарлар аҳамиятининг беқиёс ошишини, жамиятни аҳолининг меҳнат хусусияти, турмуш тарзи ва маданиятини ишлаб чиқаришни жойлашиши бўйича шаҳарлашишни ўзида акс эттирувчи тарихий жараёндир. Урбанизация ижтимоий иқтисодий тараққиётининг энг муҳим таркибий қисимларидан биридир.

Замонавий урбанизация умумжаҳон жараёни сифатида кўпчилик мамлакатларга хос бўлган учта умумий жиҳатлар билан ифодаланади.

Шулардан биринчи жиҳат — шаҳар аҳолисининг айниқса камри — вожланган мамлакатларда юқори суръатлар билан ўсиши. Дунёда 1900 йилда мавжуд жами аҳолисининг салкам 14% и шаҳарларда яшаган, бу кўрсаткич 1950 йилда 19% ни, 1990 йилда 45, 2000 йилда эса 51% ни ташкил этади.

Иккинчи жиҳат — аҳоли ва хўжаликнинг асосан катта шаҳарларда тўпланганлиги билан боғлиқ. Бундай ҳолат авваламбор ишлаб чиқаришнинг хусусияти, уни илм — фан, таълим — тизими билан бўлган алоқадорлигининг мураккаблашуви билан боғланганлиги. Маълумки катта шаҳарлар инсонларнинг маънавий ва маданий талабларини тўлароқ қондиради. Хилма — хил товарлар ва химатлар билан яхшироқ таъминланади, мавжуд ахборот манбаларига йўл очиб беради. Жаҳонда XX аср бошида (аҳолисининг сони 100 мингдан ортиқ) 360 та катта шаҳарлар мавжуд бўлиб, шуларга жами аҳолининг атиги 5% и тўғри келган, бундай шаҳарларнинг миқдори 90 — йилларнинг бошида 2,5 мингга ташкил этди. 2000 йилда эса 3,5 мингдан ўтиб кетди. Уларга тегишли тарзда жами аҳолининг 1\3 ва 2\5 қисми ташкил этади. Катта шаҳарлар ичида аҳолисининг сони 1 мингдан ортиқ бўлган йирик ва жуда йирик бўлган шаҳарларни алҳида ажратиш қабул қилинган. Шундай шаҳарларнинг сони XX аср бошида 10 га тенг бўлган 80 — йилларнинг бошида 200 дан, 2000 йилда эса 400 дан ошиб кетди. Мазкур шаҳарлар ичида супершаҳарлар аҳолисининг сони 5 млн дан зиёд миқдори 90 — йилларда 30 ни, 2000 йилда эса 60 ни ташкил этди. Ҳозирги кунда ушбу шаҳарларда салкам 0,5 млрд киши ёки ер шари аҳолисининг 80% дан ортиқ қисми истиқомат қилмоқда.

Учинчи жиҳат — шаҳарлар ҳудудининг кескин кенгайиб, ёйилиб кетиши билан боғланган. Замонавий урбанизация жараёни учун айрим шаҳарлар ва шаҳарчалардан шаҳарлар билан қишлоқларни ўзида қамраб олган шаҳарлар агломерацияларга мегаполисларга ўтиш айниқса хос бўлмоқда. Шаҳарлар агломерацияларининг ўзаги вазифасини одатда пойтахтлар бошқа муҳим саноат марказлари ва йирик денгиз портлари бажармоқда.

Жуда йирик шаҳарлар агломерациялари Мехико, Токио, Сан — Паулу, Нию — Йорк шаҳарлари атрофида шакланган шуларнинг ҳар бирида 16 млн дан 30 млн гача киши истиқомат қилади.

Ҳозирги вақтда икки ёки ундан ортиқ агломерациялар ҳудудининг қўшилиб кетиши натижасида урбанизациялашган раёнлар ва зоналар энг муҳими мегаполислар вужудга келмоқда. Шулар ичида Токайдо, Косваш, Сансан, ЧПИТС, мегаполислари алоҳида аҳамият касб этади.

Урбанизация даражаси бўйича жаҳондаги барча мамлакатларни уч гуруҳга бўлиш мумкин;

1. юқори даражада урбанизациялашган мамлакатлар 1 шаҳар аҳолисининг улиши 50% дан юқори

2. ўртача даражада урбанизациялашган мамлакатлар шаҳар аҳолиси — нинг улуши 20% — 50%

3. паст жараёнда урбанизациялашган мамлакатлар шаҳар аҳолисининг улуши 20% дан кам

Юқори даражада урбанизациялашган мамлакатлар қаторига Евро — панинг барча давлатлари, Австралия, Янги Зеландия, ҳамда Шимолий ва Жанубий Американинг кўпчилиги мамлакатлари киради.

Ўртача даражада урбанизациялашган мамлакатларнинг асосий қисми Жанубий, Ғарбий, Марказий ва Жануби — Шарқий Осиё реги — онлари ҳамда Африкада жойлашган.

Паст даражада урбанизациялашган мамлакатларнинг ҳам кўпчилиги Африка ва Осиёда мавжуд эканлигини такидлаб ўтиш жоиз.

Ҳозирги вақтда урбанизация доираси ривожланган мамлакатларда 7% ни ривожланаётган мамлакатлар 37% ни ташкил этади, дунё бўйича бу кўрсаткич 51% га тенг. Урбанизация жараёнининг ўсиш суръатлари мамлакатнинг иқтисодий ривожланганлик ҳамда урбанизациялашганлик доирасига боғлиқ ҳолда ўзгаради. Иқтисодий ривожланган мамлакат — ларда шаҳар аҳолисининг улуши 75% — 90% га, яъни юқори даражага етганлиги туфайли урбанизациялашиш суръатлари анча пасайган, айрим ҳолларда йирик шаҳарлардаги аҳоли сони камаймоқда. Шунга қарамасдан урбанизация жараёни иқтисодий ривожланган давлатларда тараққий этишда давом этиб янги — янги шаклларнинг шаклланишига сабаб бўлмоқда.

Ривожланаётган мамлакатларда урбанизациялашиш жараёни шаҳар аҳолисининг нисбатан паст улушга эгаллиги туфайли ҳар томонлама ва ҳамма йўналишларда ривожланмоқда. Лекин мазкур мамлакатларда урбанизация жараёнининг сфат кўрсаткичларига мутаносиб эмас. Шаҳар аҳолиси кўп ҳолларда қишлоқларда ортиқча бўлиб қолган аҳоли хисо — бига ўсмоқда. Қашшоқ қишлоқ аҳолисининг катта қисми йирик ва катта шаҳарларнинг ҳудудида жойлашиб кулбасимон урбанизациянинг тарқалишига сабаб бўлмоқда. Шундай урбанизациянинг шакллари Мехико, Лениа, Манила, Кнампен, Дакка, Колиекутта, Бомбей, Кинмаса, ва бошқа пойтахт шаҳарлар атрофида кенг тарқалган. Умуман урбани — зация жараёни ривожланаётган мамлакатларда бошқариб бўлмайдиган ҳолда тарққий этмоқда ҳамда демографик иқтисодий ва экологик муаммоларнинг чуқурлашишига сабаб бўлмоқда. Атроф муҳитнинг ифлосланиши умумий хажми 3/4 қисми тўғри келади. Иқтисодий ривожланган давлатларда атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича тадбирлар ҳаётга тадбиқ этилмоқда, ривожланаётган мамлакатларда эса моддий маблағларнинг етарли эмаслиги мазкур муоммоларни тўла тўқис хал этишга имкон беряпти. Шаҳар аҳолисининг сони ва улуши тез ўсади. Ўсайтганига қарамасдан жaxon аҳолисининг ярмига яқин қалоқ аҳоли манзилгоҳларида яшашмоқда. Уларнинг умумий сони 15 — 20 млн ни ташкил этади.

Қишлоқ аҳолиси асосан гуруҳлашган ва алоҳида жойлашган қишлоқлар бўйича тақсимланади. Бунда тарихий ва табиий шарт —

шароитлардан ташқари иқтисодий омилар ахамияти катта бўлганлигини айтиб ўтиш лозимдир. Аҳоли тақсимланишининг гуруҳлашган шакллари деҳқончилик айниқса хайдаланадиган ва суғориладиган деҳқончилик ва ривожланган регион мамлакатларга хосдир. Алоҳида жойлашган қишлоқлар чорвачилик интенсив ривожланган мамлакатларда (АҚШ, Канада, Австралия, Янги Зеландия, Бразилия, Аргентина) кенг тарқалган. Аҳоли жойлашишининг аромоми шакиллари ҳам мавжуд яйлов чорва — чилиги ривожланган ҳудудларнинг кўпчилигида эса доимий аҳоли манзилгоҳлари умуман барпо қилинмаган.

Демографик тадқиқотлар тарихи ва уларнинг ҳудудий хусусиятлари

Маълумки, мамлакатимиз ўз мустақиллиги йўлидан барқарор ривожланишида давом этаётган бутунги кунда етиштиралаётган ва ишлаб чиқарилаётган моддий неъматлар аввалом бор инсон манфаати учун, яъни уни ҳимоя қилиш муҳофаза этиш, ижтимоий иқтисодий турмуш даражасини юксалтиришга йўналтирилган. Жумладан, демографик жараёнлар ҳам мамлакатимиз аҳолисининг ҳаётига бевосита ўзининг таъсирини кўрсатади. Шунингдек, мамлакатимиздаги демографик жараёнлар тарихи ҳам узоқ даврлар давомида Марказий Осиёдаги қолаверса бутун Е:вросиёдаги сиёсий, иқтисодий, ижтимоий жараёнлар билан боғлиқ бўлди.

Умуман, демографик жараёнлар тадқиқоти билан XIX асрдан Октябрь тўнтаришига қадар рус олимлари В.С.Порошин (1840), Ю.Э.Янсон (1880), П.Океппен (1890), Б.П.Кодомцев, А.Котельников, Г.С. Поляк, Г.Г.Швиттаулар, биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари оралигида (1917—1945) Д.Бозин, А.Я.Боярский, В.К.Воблей, Н.Я.Воробьев, А.И.Гозулов, Е.О.Слуцкий, Дж.Уипль каби олимлар шуғулланишган.

Демографик жараёнлар тарихи ҳам инсоният тарихи билан ҳам — барчаси боғлиқдир.

XX аср бошларига қадар бўлган дунёнинг турли минтақаларидаги кичик урушлар даврида ҳам аҳоли қисман аралашган. Бу жараёнларни турли тадқиқот намоёндалари турлича, яъни тилшунослар тил оилала — рининг шаклланиши, тарихчилар давлатларнинг пайдо бўлиши, маданият ривожланиш босқичларини тадқиқ этувчилар турли давр маданиятининг ривожланиш даври билан боғлаб ўрганадилар. Демографик жараёнлар тараққиёти бевосита ҳудудларнинг кашф этилиши яъни Буюк географик кашфиётлар билан боғлиқ бўлди десак муболаға бўлмайди.

Албатта ҳамма тарихий даврларда бир қитъага мансуб аҳолининг иккинчисига кўчишига маълум сабаблар ўз таъсирини кўрсатган. Масалан, XVIII аср охирига қадар Австралия маълум бўлмаган даврда Европаликлар дастлаб Америкага, кейинчалик рудали конларга ёки қимматбаҳо металлларга бой минтақаларга, Африкага боришга бойлик орттиришга интилишган. Тарихдаги «Бурлар уруши»ни, бирмунча илгари бориб маҳаллийлашган голландлар ва инглизлар ўртасидаги «Трансвал —

да» мажоросини эсланг. Умуман XVIII аср охирига қадар бутун дунё халқларининг янги ерларни ўзлаштиришга интилиши юқори бўлди.

Шунингдек, XVII—XVIII асрларда руслар ҳам Шимоли—шарқий Осиё бўйлаб юришда давом этди. Бу даврда испанлар ва португаллар асосан, Марказий ва Жанубий Африкани эгаллашга ҳаракат қилишди. Албатта, бу даврдаги колонияларни ташкил этиш билан боғлиқ юриш—ларга табиий ва иқлимий омиллар ҳам ўз таъсирини кўрсатган, яъни иқлими яшаш учун қулай бўлган серунум, ҳосилдор ерларга эга бўлишга интилишган. Аста—секин бу жараёнлар бевосита давлатчиликнинг аралашуви, баъзи дипломатик муносабатларнинг шаклланишига сабаб ҳам бўлган. Масалан, А.Гумбольдт (1799—1804) экваториал давлатлар бўйлаб саёҳатга чиқиш учун Испания ҳукуматидан махсус рухсат олган. Кейинчалик, Германияда эмигрантларни рўйхатга олиш анъанавий тус олган (1832 йилдан Берлинда, 1846 йилдан Гамбургда в.б.).

Демографик вазиятларни объектив баҳолаш учун 1970—1980 йил—лардаги демографик революция жараёнига эътибор қаратиш лозим. Демографик революция назариясини дастлаб (1934 йил) А.Ландри илгари сурди ва кейинчалик бу борада тадқиқотларининг ривожланишига асос солди. Кейинчалик унинг тараққиётга узоқ хориж олимларидан Ф.В.Нотстейн (1953); З.Павлик (1964, 1979); В.С.Томпсон (1942), рус олимларидан А.Г.Вишневский 1973, 1976, 1982; А.Я.Кваша (1974); В.Ц.Урланес (1974); демографик тараққиётнинг замонавий концепция—сининг шаклланишига ўзларининг илмий улушини қўшдилар. Бу концепцияга мувофиқ, аҳолининг қайта барпо бўлиши жамиятнинг социал—иқтисодий социопсихологик ривожланиши каби мураккаб омиллар мажмуаси билан боғлиқ бўлишини ва тизимли босқичлар асосида ривожланишини асосладилар.

Бугунги кунда бу олимларга яна иккита асосий геосиёсий ва социал экологик омиллар долзарблиги аҳамият касб этмоқда. БМТ экспертла—рининг қарашларига кўра, демографик ўтиш даврини 4 та фазага ажратиши мумкин. Аввало ўлим коэффициенти туғилиш коэффициен—тига нисбатан тез тушиб кетади. Натижада, табиий ўсиш коэффициенти токи максимал даражага етгунча ўсади. Кейин туғилиш коэффициенти ўлим коэффициентига нисбатан тезроқ пасаяди. Бу жараён ўлим коэффициенти минимал даражага етгунча давом этади. Кейин туғилиш коэффициенти секин темпда пасая боради. Бунда ўлим коэффициенти аксинча кўтарилади ва ниҳоят туғилиш қайта барпо бўлиш даражасигача пасаяди.

Бунда туғилиш коэффициенти охириги стационар даражага яқинлашиб қолади. Шунда ўлим коэффициенти бир неча мартага ошиши билан характерланади. Бу концепция АҚШ ва Европа давлатлари илғор демографик муносабатлари умумий қонуниятлари асосида пайдо бўлди. Айниқса, II—жаҳон урушидан кейинги демографик жараёнлардаги ўзгаришлар мазкур концепцияни тасдиқлади. Унинг тасдиқланиши ривожланаётган давлатлардаги демографик жараёнларни бошқаришда қўл келди.

М.С.Бетный (1972) нинг таъкидлашича, бунда аҳолининг ўртача умр кўриши муҳим ўрин тутгани ҳолда, туғилиш шу даражада камаядики, натижада аҳолининг умумий ўлим коэффиценти аҳоли туғилиш коэффицентининг ўсишига сабаб бўлади. Умумий ҳолатда аҳоли сони камаяди. Агар кўрсатилган демографик вазиятда ўзгариш юзага келса, аҳолининг кўпайишига бошқа омиллар ўз таъсирин кўрсатади. Жумла — дан, 1990 йилларда кейинги Россия аҳолисининг қайта барпо бўлишида шундай ўзгариш содир бўлди.

Шундай қилиб, А.Ландри (1934) томнидан киритилган «демографик инқилоб» тушунчаси ҳозирги пайтда аҳоли қайта барпо бўлишининг самарали ҳаракати сифатида изоҳланади. Бу ёндашув А.Г.Вишневскийнинг 1976 ҳамда 1982 йиллардаги монографияларида кенг ёритилган бўлиб, унда аҳоли қайта барпо бўлиши 3 та асосий тарихий типга ажратилади: архетип, анъанавий ва замонавий типлар. Унга кўра, бир типдан иккинчисига ўтиш инқилобий босқич сифатида изоҳланади.

Аҳолининг қайта барпо бўлиши ҳақидаги прогнозлар ўтган асрнинг 80— йилларида кўп вариантли тус олди. Шулардан бевосита ҳозирги Марказий Осиё мамлакатлари ҳақидаги тадқиқотлар Д.Вересов ишла — ридан ўрин эгаллаган. Уларнинг прогнозлари тўртта вазиятни эътиборга олган ҳолда амалга оширилган:

биринчидан, ўша даврда Собиқ Иттифоқ таркибидаги мусулмон республикаларидаги туғилиш коэффиценти бошқа минтақалардан фарқ қилишга эътибор қаратилган. Бироқ, бу прогнозлар биологик характер касб этгани ҳолда республикалараро миграцияни ҳисобига олмаган. Унда барча иттифоқдаги бошқа республикаларга хос туғилиш коэффицент — ларининг пасайиши мусулмон республикаларида кузатилмаганлигини аҳолининг қайта барпо бўлишининг оддий режими XX аср охирига қадар давом этиши прогноз қилинади. Бунда муаллиф (Д.Вересов) келгусида бу мамлакатларнинг бирмунча исломлашувини ва репродуктив тарғиботлар ўзини оқламаслигини эътироф этган. Натижада бу каби объектив демографик омиллар демографик босқичларининг бирдан иккинчисига ўтишига тўсқинлик қилишини эътироф этган. Бошқа тадқиқотчилар (Е.Андреев, С.Перечков 1975; П.Венсан, 1945) аҳолининг қайта барпо бўлишига иқтисодий омиллар ўз таъсирини кўрсатишини яъни аҳолининг бирламчи деҳқончилик ишларидан саноат ишлаб чиқаришга ўтиши жамоат ишларига кўплаб аёлларнинг жалб этилиши туғилишининг камайишига сабаб бўлишини эътироф этишган.

Иккинчидан, Д.Вересов аҳолининг қайта барпо бўлишида ташқи миграцияни эътиборга олмаганлигини тадқиқотларининг энг муҳим камчилиги сифатида эътироф этади. Шунингдек, Т.Иванов ва И.Калинюк (1979) ларнинг тадқиқот ишларида ҳам миграциянинг аҳолининг қайта барпо бўлишига таъсири ифода этилмаган. Д.Вересов совет ҳукумати — нинг миграцияни бошқаришдаги сиёсатининг мантиқсизлигини ўз даврида қайд этди (1987). У иқтисодий қийинчиликларни бартараф этиш учун эмиграцион сиёсатни ташқи кучлар босимида идора этишни қоралаган.

Учинчидан, Д.Вересов прогнози аҳолининг ўртача умр кўриши қисқартирилган вариантнинг қўлланганлигини олдинги тадқиқотчилар прогнозларидан фарқли жиҳати сифатида ажратиб кўрсатади. У бу кўрсаткичнинг даврий тебраниши прогноз кўрсаткичларига сезиларли таъсир этмаслигини таъкидлаган.

Тўртинчидан, олдинги тадқиқотларда ҳам, Д.Вересов прогнозларида ҳам аҳолининг қайта барпо бўлишига фожеали омилар таъсири эътиборга олинмаган. Бироқ, катта масштабда Чернобиль фожеаси сингари фожеа юз бермаган бўлсада, Собиқ Иттифоқнинг емирилиши катта ҳудудни ишғол этган. империядаги сиёсий ўзгаришлар аҳоли қайта барпо бўлишида катта ўзгаришларни содир этди ва мамлакатлар олдиги талай янги муаммоларини қўйди. Албатта, ўз даврида умумий кўринишга эга бўлган аҳолининг қайта барпо бўлишидаги бу каби тадқиқотлар ўз натижаларига кўра ҳам Марказий Осиёдаги демографик жараёнлар ўзгаришига ўз таъсирини кўрсатади.

Марказий Осиёдаги демографик жараёнларнинг специфик жиҳатлари тўғрисида О.Ота – Мирзаев таъкидлаганидек «Социал демографик стереотип ўз келажакка қадар ҳеч бўлмаганда жорий юз йиллик охирига қадар сақланиб қолади»¹⁰. Марказий Осиё республикаларидаги туб аҳолининг асосий қисмида туғилишнинг юқорилиги сақланиб қолиши кўпчилик маҳаллий олимлар томонидан эътироф этилган. Шундан фарқли ҳолатда М.Аманеков Туркманистонда туғилишнинг пасайиши ҳолати фаоллашуви ҳақидаги маълумотлар келтиради¹¹. А.Г.Вишневский Ўрта Осиё ва бошқа минтақаларда туғилишнинг юқорилиги сабабли аҳолининг қайта барпо этилишини прогнозлашга ва аниқ натижаларга эришишга назарий таҳлил ҳам бутун дунё тажриба – сидан келиб чиқиб ёндашиши ҳам ёки алоҳида олиб борилган аниқ тадқиқот ҳам ёрдам беролмади дейди. Туғилишнинг юқорилиги миллий хусусият эмас, дунёда ҳеч бир халқ йўқки, унинг тарихида туғилишнинг юқорилиги анъанаси кузатилмаса, қачонки тарихий тараққиёт бу анъанадан объектив асосда маҳрум этар экан, у бир муддат инерция кучи сингари сақланиб қолади. Бу инерциянинг қанча муддат давом этиши жой ва вақтнинг кўплаб хусусиятлари билан боғлиқ. Шунингдек, бу боғлиқлик ўтмишдаги инерциянинг ҳозирги талабларидан кучли эмаслиги билан изоҳланади¹².

Аҳолининг табиий такрор барпо бўлиши

Аҳолининг қайта барпо бўлишида ўғил болаларнинг кўпроқ туғилиши муҳим ўрин тутаяди. Чунки аёлларга нисбатан эркаклар ўлими деярли дунёнинг барча минтақаларида сақланиб келмоқда. Аҳоли қайта

¹⁰ Ата-Мирзаев А., Б.Гольдфарб Б. Перспективы воспроизводства населения Средней Азии. В: «Наше будущее глазами демографа». М., 1979, -113 б.

¹¹ Аманков М. Тенденции развития населения Туркмении. В: «Возобновление поколений нашей страны». М., 1979, -76 б.

¹² Вишневский А.Г. Воспроизводство населения и общество. История, современность, взгляд в будущее. М., 1982, -214б.

барпо бўлишининг барқарорлашуви мунтазам янгилаш кўриниш касб этувчи ишлаб чиқаришни, илм – фанни етарли даражада кадрлар билан ечиш учун измат қилади. Шу ўринда турмуш қурувчиларнинг ёши ҳам муҳим ўрин тутди. Жуфтликларнинг мувофиқлигини немис олими Зельгейм қуйидаги нисбатда белгилайди:

Агар аёл ёши

бўлганда эркак ёши

21 ёш

27 ёш

25 ёш

32 ёш

28 ёш

35 ёш

31 ёш

39 ёш

35 ёш

45 ёш

38 ёш

50 ёш

1979 йилда демограф олим А.Г.Вишневский шундай деган: «Аҳоли – нинг қайта барпо бўлиши – гўё ўзгармас доимий жараён сифатида илм – фан диққатини узоқ вақт ўзига тортмади. Вақт ўтиб, унда шундай ўзгаришлар содир бўлдики, натижада катта ҳажмдаги муаммолар пайдо бўла бошлади ва бу муаммоларнинг ечимини топишга бутун дунё фани тайёр эмаслиги маълум бўлиб қолди». 1974 йилга келиб йирик демограф олим Б.Ц.Урланис «Проблемы динамики населения СССР» номли асарида аҳолининг келгусидаги ўсиш темпи вариантларини келтириш баробарида ишлаб чиқариш ва истеъмол масштабини белгилаш бевосита аҳолисининг келгусида қанча бўлиши билан боғлиқ эканлигини асос – лашга ҳаракат қилди.

Профессор Б.Ц.Урланис – режалаштирилган иқтисодиётда аҳоли сонининг ўсишини прогнозлаш ўзига хос рол ўйнаганини эътироф этгани ҳолда демографик жараёнларнинг ҳаракатини кузатиш асносида келгусида ишлаб чиқаришдаги қилиниши лозим бўлган биринчи даражадаги ишларни белгилаб беришини таъкидлайди.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти прогнозларига кўра, 2005 йилга бориб Россия аҳолиси 137 млн. кишигача камаяди¹³. Россия Давлат статистика қўмитаси прогнозларига кўра, мамлакатда 12 йил илгарироқ яъни 2013 йилга қадар бу ҳолат юз бериши ҳамда 2016 йилда 135 млн. ташкил этиши кутилмоқда¹⁴.

2006 йилга қадар меҳнат ресурслари ўрнинидаги аҳолининг пенсияга чиқиши меҳнат ресурслари ўрнини тўлдирувчи авлоднинг (4 млн.) улар ўрнини эгаллашига сабаб бўлди. Бироқ, келгусида меҳнат ресурслари – нинг ўрнини тўлдиришда бу даражадаги комюктура юз бермайди. 2006 – 2015 йилларда меҳнатга яроқли ёшдаги аҳоли 10 млн. кишини ташкил

¹³ Haub Carl et Cornelius Diana. World Population // Population Reference Bureau. Washington, 2001.

¹⁴ Предположительная численность населения Российской Федерации до 2016 года: Стат. Бюлл./ Госкомстат РФ. М., 2001, С. 7

этгани ҳолда ҳар йилига 1 фоиздан ортиқ меҳнатга яроқли аҳоли камайиб боради.

Демографик жараёнларни назорат қилишни АҚШ профессори К.Боулдинг «XX асрнинг мазмуни» деб атаган. Бу борада Робиндранат Тагор «Туғилишни назорат қилишдаги ҳаракат — буюк ҳаракатдир» дея эътироф этган. Ўз даврида демографларнинг умумий қизиқишларини «Япон мўжизаси ўзига тортди. 1947 йилдан 1961 йилгача бўлган даврда Японияда туғилиш икки мартага қисқарди. Туғилишнинг бу даражадаги қисқариши деярли барча минтақаларида туғилиш кўрсаткичлари юқори бўлган Осиё учун ҳайратланарли эди. Албатта бунга мамлакатдаги маданиятнинг ўсиши, саноатнинг ривожланиши саноат ишлаб чиқаришига аёлларнинг жалб этилиши ўз таъсирини кўрсатди. Россияда биринчи жаҳон уруши арафасида, яъни 1913 йилда 7235000; иккинчи жаҳон урушидан 15 йил кейин 1960 йилда 2341000; 1971 йилда 4372000 бола туғилди. Бу даврлар мобайнида мамлакат аҳолиси 80 млн. кишидан ортиб кетди.

XX аср бошларига қадар болалар ўлими юқори эди. У даврда яхши таъминланган ва маданиятли оилаларда ҳам болаларнинг яшаб кетишига кафолат йўқ эди. Оқибати ўлим билан тугайдиган болалар касалликла — рини даволаш яхши йўлга қўйилмаганлиги сабабли шундай ҳолат юзага келган. Д.И.Менделеев 39 ёшли онанинг 17 чи фарзанди бўлган. У буюк кашфиётни амалга оширганда ака — опаларининг кўпчилиги оламдан ўтиб кетганлиги манбаларда қайд этилган.

Аҳолининг қайта барпо бўлиши тўғрисида гап кетганда профессор Б.Ц.Урланис ҳисоби бўйича кўпайиш самарали натижаларни беради. Унга кўра 200 ота — она учун болалар сони 265 та бўлиши аҳолининг қайта барпо бўлишининг самарали кечишини таъминлайди. Шундагина балоғот ёшидаги эркак ва аёллар ўртасидаги мутоносибликни таъмин — лайди, яъни 1,00. Бирликни ҳосил қилади. Аҳолининг қайта барпо бўлиши турли даврларда турлича бўлган. Масалан, 1926 — 1927 йилларда 1,68; 1958 — 1959 йилларда 1,26; 1968 — 1969 йилларда 1,11. Агар, у 1,00. бирликдан юқори бўлса, аҳолининг қайта барпо бўлишида мусбат ўзгариш юзага келади. Бу ўз урнида аҳолининг яшаш шарт — шароити (шаҳар, қишлоқ) билан ҳам боғлиқ. Кейинги 30 йил давомида ҳозирги Марказий Осиёда аҳолининг қайта барпо бўлиши ўртача 2,5 коэффи — центни ташкил этди.

1,00 — депопуляциянинг бошланиш даражаси бўлиб, иккинчи жаҳон урушига қадар дастлаб Францияда кузатилди. 1930 йилларда туғилиш кўрсаткичлари ўлим кўрсаткичларидан пасайиб кетди. Аҳолининг қайта барпо бўлиши 0,87. Га тушиб қолди. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда туғилишнинг рағбатлантирилиши аҳолининг такрор барпо бўлиши коэффициентида 1,31 яъни 1,5 марта ўсишига олиб келди. Франция аҳолиси 1945 йилда 40 млн. бўлган бўлса 1965 йилга келиб (20 йилда), 50 млн. кишига етди.

XVIII — XIX асрларда демографик жараёнларнинг ривожланиши ўз навбатида давлатлараро савдо алоқаларининг ривожланишини, кемалар

бандоргоҳларининг пайдо бўлиши, саноатлашган минтақаларнинг шаклланишида ҳам муҳим ўрин тутди. Бу даврда эмигрантлар фаолли — гига Европа давлатлари етакчилик қилди. Жумладан, Европадаги эмигрантлар сони бўйича биринчи ўринни Буюк Британия эгаллаган 1815—1900 йиллар қарийб 13 млн. киши эмиграция қилинган. Уларнинг аксарият қисми АҚШ (65%), Канада (15%), Австралия (9%), Жанубий Америкага (5%) чиқиб кетишган. Иккинчи ўринни Германия эгаллаб, 1841 йилдан то 1900 йилга қадар 4853 минг киши эмиграция этилган. Бу даврда италияликларнинг эмиграцияси ўзига хос бўлиб, мавсумий кўринишга эга бўлган ва моҳиятан мայтликсимон миграцияга ўхшаб кетади, яъни улардан қурувчилар, ер ўзлаштирувчилар Австрия, Болқон ярим ороли давлатлари, Швейцария, Франция каби давлатларга эрта баҳордан кетишиб кеч кўзда қайтишган.

Доимий эмигрантлар оқими эса Аргентина, Бразилия ва АҚШга йўналтирилган. Шундай қилиб италиялик эмигрантлар қитъалар бўйича тақсимооти Америкага — 80%, Африкага — 19%, Осиёга — 0,5%, Австралияга — 0,5% ни ташкил этган.

1900 йиллардан 1939 йилгача Европадаги эмиграция жараёнларини Шимолий Европа давлатлари давом эттирди. Бу даврда Швециядан 305 минг, Норвегиядан 360 минг, Даниядан 206 минг эмигрант чиқиб кетган.

— жадвал

XX асрда дунё аҳолисининг кўпайиб бориши

	1900	1950	1980	1990	1997
Бутун дунё	1660	2100	4431	5231	5840
Хорижий Европа	290	392	483	499	582
Хорижий Осиё	965	1392	1577	3057	3552
Африка	126	220	470	685	743
Шимолий Америка	90	166	247	273	298
Лотин Америкаси	67	164	363	459	453
Австралия ва Океания	8	13	22	26	29
СНГ	120	180	264,5	281*	263

*Болтиқ бўйи давлатлари билан бирга. Манба: В.П.Максаковский маълумотлари ва муаллиф ҳисоби

Иккинчи жаҳон уруши даврида Европадаги миграция жараёнлари ниҳоятда тартибсиз кечган. Кишилар ёппасига хавфсиз ҳудудларга кўчирилган. Аммо, уруш Европанинг деярли барча ҳудудини қамраб олди. Сиёсий жараёнлар билан боғлиқ бўлганлиги боис, бу миграция жараёнлари вақтинчалик кўринишга эга бўлди.

Шундай қилиб, XX асрга келиб демографик жаарёнлар ниҳоят му — раккаб кўринишга эга бўлиб қолди. Инсоният тарихида катта ўрин эгаллаган иккита жаҳон урушин бошидан кечиришига қарамай, дунё аҳолиси 1900—1950 йиллар давомида 50 йил ичида 440 млн. кишига кўпайган бўлса, 1950—1980 йиллардаги 30 йил ичида 2,1 мартага кўпайди. Шунингдек, ўтган XX асрнинг 50 йилларига нисбатан 1990 йилларда 3571 млн. га, 2000 йилда 4436 млн. кишига кўпайди.

Албатта, алоҳида қитғалар, минтақалар аҳолисининг қайта барпо бўлишида ҳудудлардаги сиёсий, иқтисодий, экологик вазиятлар ҳам муҳим ўрин тутди. Бўлиб ўтган жаҳон урушлари баробарида фан—техника инқилоби, янги ерларнинг минерал—хомашё ресурсларининг беаёв ўзлаштирилиши оқибатида глобал муаммолар юзага келди. Натижада ривожланган мамлакатларнинг аксариятида депопуляция, яъни «демографик инқироз» юзага келган бўлса, бошқа баъзи давлат—ларда эса «демографик портлаш» ҳолати содир бўлмоқда. Жумладан, БМТ маълумотларига кўра, 2025 йилга бориб, Хитой аҳолиси 1569,6 млн кишига Ҳиндистон аҳолиси 1384,6 млн, кишига етиши башорат қилинмоқда.

XX асрнинг иккинчи ярмида шу каби янги географик омилар таъсирида ташқи миграцияда кесикн ўзгаришлар юз берди. Бу урушдан кейинги даврда тинч хўжалик юритишда меҳнат ресурсларига эҳтиёж—нинг ортиши билан боғлиқ бўлди.

Кам ривожланган мамлакатларда саноат ишлаб чиқаришининг қолоқлиги, ишсизликнинг юқорилиги ва натижада арзон ишчи кучла—рининг тўпланиб қолиши ҳам миграцион жараёнларга ўз таъсирини кўрсатди. Масалан, 1946—1957 йилларда Европадан 5900 минг киши бошқа ҳудудларга (саноат ва қишлоқ хўжалигининг янги ўчоқларига) кўчиб кетишган бўлса, Шимолий Америка яъни АҚШ ва Канадага 3200 минг киши, Лотин Америкасига 1200 минг киши, Африкага 300 минг киши Австрия ва Океанияга 1000 минг киши кўчиб ўтган.

— жадвал

Аҳоли миграциясининг қитғалараро натижалари (минг киши) *

Қитғалар	1946-1957 йиллар	1960-1962 йиллар
Европа	-5900	+400-500
Шимолий Америка (АҚШ ва Канада)	+3200	+750-800
Лотин Америкаси	+1200	-250-350
Африка	+300	-900-1000
Осиё	+200	-50-150
Австралия ва Океания	+1000	+250

- Манба: А.Е.Слука маълумотлари

Уруш якунидан кейинги 10—15 йил ичида дунё мамлакатларидаги сиёсий—иқтисодий вазият бирмунча барқарорлашди. Эндиликда, дунё аҳолиси ерлари ҳосилдор, хом—ашё ресурсларига бой минтақаларга эмас, балки саноат ривожланган, ижтимоий—иқтисодий турмуш даражаси бирмунча юқори, фан—техника ривожда истиқболли ҳудудларга интилиша бошлашди. Жумладан, 1960—1962 йиллар давомида аҳоли миграцион Европа учун ижобий тус олди ва мусбат кўрсаткични ҳосил этди. Аксинча, Африка, Лотин Америкаси, Осиё давлатларидаги миграция сальдосиманфий кўрсаткичларга эга бўлди. АҚШ ва Австралия давлатларига миграция оқими барқарор ривожлана борди.

— жадвал

1960–1962 йилларда ташқи миграция сальдоси (минг киши)

Иммиграция давлатлари		Эмиграция давлатлари	
Франция	+1180	Жазоир	– 900
Германия	+1080	Италия	– 515
АҚШ	+820**	Испания	– 500*
Буюк Британия	+300	Греция	– 190
Австралия	+200	Мексика	– 130
Швейцария	+180	Португалия	– 100

1960– йилларда Бутун Ғарбий Европада дунёнинг бошқа мин – тақаларидан келиб ишлаётганлар 5 млн. кишини ташкил этган. Шундан Францияда 2 млн дан ортиқ, Германияда ва Буюк Британияда 1 млн.дан 2 млн. гача, Швейцарияда 700 млн. атрофида малакатлар ҳудудидан ташқаридан ёланиб ишлаганларни ташкил қилган.

Бу даврда асосий иммиграция давлатлари сифатида Франция, Германия, АҚШ, Буюк Британия, Австралия ва Швейцария қайд этилса, эмиграция давлатлари сифатида эса Жазоир, Италия, Испания, Греция, Мексика, Португалия давлатлари қайд этилган. Саноатнинг оғир тармоқларида ишлаш учун асосан эркаклар талаб этилган. Масалан, 1964 йилда Бельгия кўмир саноатида банд аҳолининг 40%ини хорижий муҳожирлар ташкил этган.

Миграция жараёни иқтисодий ва ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига бевосита таъсир кўрсатувчи ва ўз навбатида аҳоли жойлашуви – даги муҳим муаммолар билан боғлиқ аҳолининг ҳудудий ҳаракатидир.

Бутунги кунда аҳоли миграцияси демография, иқтисодиёт, сиёсат – шунослик, социология, статистика, этнография каби қатор фанларнинг тадқиқот объектига айланди. З.Х.Райимжонов таъкидлаганидек: «Инсоният тарихи бу миграция тарихи билан чамбарчас боғлиқ». Меҳнат ресурсларининг халқаро миграцияси бир неча юз йиллар илгари бошланиб, бу даврлар оралиғида жиддий ўзгаришларга сабаб бўлди. Албатта, бу Буюк географик кашфиётлар ва унинг оқибати бўлмиш халқаро меҳнат тақсимоотидаги ўзгаришлар миграция жараёнининг шу даражада ривожланишига сабаб бўлди. Масалан, Америка қитъасининг кашф этилиши ёки Африка материгидаги маъданларнинг ўрганилиши Европа, Африка, америка қитъалари бўйлаб миграция жараёнларининг фаоллашувини келтириб чиқарди. Биринчи ва иккинчи жаҳон миграцияси асосан сиёсий жараёнлар билан боғлиқ бўлди. Бу даврда аҳоли миграциясига таъсир этувчи бошқа омиллар четда қолди.

Аҳоли миграциясига оид тадқиқотлар кўлами 1960 йилларда анча кенгайди. Бу даврда меҳнат ресурсларининг халқаро аралашuvi ишлаб чиқаришни юксалтиришдаги омиллардан бири сифатида майдога чиқди ва у иқтисодий ўсиш кўрсаткичларига таъсир этиши ҳамда унинг сабаби сифатида давлатларнинг меҳнатга ҳақ тўлаш даражасидаги тафовутлар эканлиги илмий асосланди.

Неоклассик ёндошув тарафдорлари фикрига кўра, «ҳар бир киши ўз меҳнати орқали яратган маҳсулотни олади ва истеъмол қилади», улар фикрича эмиграция қабул қилувчи давлатларнинг иқтисодий ривожла — нишида ижобий ўзгаришларни содир этади. Эмиграция қилинадиган давлат эса ўз ҳолича қолади ёки ҳар қандай ҳолатда унинг иқтисодиётида салбий ўзгариш бўлмайди. Бироқ, некейнсчилар меҳнат ресурслари, айниқса, юқори ихтисослашган яъни сифатли ишчи ёки хизматчилар эмиграцияси юз берган давлатлар иқтисодиётида салбий ўзгаришлар бўлишни тан олдилар.

Халқ хўжалигини ривожлантиришга асосланган аввалги тизимда меҳнат ресурсларининг ички миграциясига ҳам режалаштирилган иқтисодийнинг таъсири юқори бўлди. Айниқса, 70—йилларда қишлоқларни шаҳарларга тенглаштиришга қаратилган сиёсат оқибатида миграциядаги эркин ҳаракат издан чиқди. Аслида шаҳар ва қишлоқлар ўртасидаги тавофут доимо мавжуд бўлган ва бундан кейин ҳам шундай — лигича қолади. Масалан, ўша даврда ташкил қилинган шаҳар типидagi аҳоли пунктлари (сохта шаҳарлар) бутунгача шаҳарга айланиб улгурмади. Чунки шаҳарлардаги саноат ишлаб чиқаришнинг ривожланиб бориши учун малакали ва сифатли меҳнат ресурсларига эҳтиёж сақланиб қолади. Бу тўғрисида 70—йилларда В.И.Переведенцев, Ж.А.Зайончковская, Т.И.Заславскаялар ўз тадқиқотларида изоҳ бериб ўтишган. В.И.Переведенцев: «Қишлоқ аҳолиси — шаҳар ёшларига нисбатан таққосланганда, шаҳар ишчиларининг ўрнини тўлдириш учун бироз билимсизроқ, аммо ҳозирда ишлаётган ишчиларга нисбатан анча уқувли» — эканлигини таъкидлаган.

90—йиллардан бошлаб Дунё мамлакатларида аҳолининг ҳам ички, ҳам ташқи миграциясининг фаоллашуви Европа, Собик иттифоқ ва бошқа минтақаларда аҳолининг ҳудудий тақсимланишига сабаб бўлди. Масалан, Югославиянинг беш давлатга парчаланиб кетиши ва ҳарбий урушлар оқибатида 2,5 млн.дан ортиқ кишининг қочоқлар қаторига қўшилишига сабаб бўлди. Шу йиллар давомида 125 млн. дан ортиқ киши ўз юртидан ташқарида яшаганлиги қайд этилган. Европада саноатнинг энг оғир тармоқларида иммигрантлар ишлашади. Масалан, Францияда қурилишида банд бўлганларнинг 1/4 қисми ва автомобилсозликда банд бўлганларнинг 1/3 қисми, Швейцарияда қурилишда банд бўлганларнинг 2/5 қисмини иммигрантлар ташкил этади.

Албатта, бутун саноат ёки иқтисодиётни ташқаридан ишчи кучи ёллаш орқали сифатли меҳнат ресурслари билан таъминлаш ёки иқтисодиётни барқарорлаштириш мумкин эмас. Бунда асосий эътибор мамлакатнинг ичидаги малакали мутахассислардан самарали фойдала — нишга қаратилади.

XX асрнинг иккинчи ярмида бир неча юз минглабъ зиёлиларнинг халқаро меҳнат миграциясига келиб қўшилиши «ақлли идрокли одамлар» («Утечка мозгов» ёки «Brain drain») нинг бошқа юртларга ўтиб кетиши одатий ҳол бўлиб қолди. Масалан, 80—йилларнинг бошида Буюк

Британия Араб мамлакатларининг 600 та олими, 45 мингдан ортиқ университет маълумотига эга бўлган киши ишлаган. Баъзи маълумотларга кўра, бу даврда АҚШдаги миллий академия аъзоларининг 1/4 қисми, Нобель мукофоти совриндорларининг 1/3 қисмини хорижий мутахассислар ташкил этган.

Бугунги кунга келиб, реэмиграция масаласида кўпгина Фарб мамлакатлари фаол тадбирларни ишлаб чиқмоқда. Маслан, Франция, Нидерландия каби давлатлар реэмиграцияга йўналтирувчи дастурларни ишлаб чиққан. Бироқ, ривожланаётган давлатларнинг кўпчилигида меҳнат ресурсларини экспорт ёки импорт қилишга эҳтиёж мавжуд. Масалан, илмий башоратларга кўра, 2025 йилга бориб, Россия аҳолиси 147 млн. дан 134 млн. кишига камайиши оқибатида Россияда 11 млн., Қозоғистонда млн. киши (меҳнат ресурслари) га эҳтиёж ортади. Меҳнат ресурслари экспорти ва импортидан самарали фойдаланиш ва унинг сифатига эътибор қаратиш чет эл валютаси ёки тажрибаси кириб келишининг асосий манбаларидан биридир.

—жадвал

II жаҳон урушига қадар, 1926–1939 йилларда ҳозирги МДҲ мамлакатлари аҳолиси сонининг ўзгариши

	Аҳоли сони (минг киши)		1939 йил 1926 йилга нисбатан фоиз ҳисобида	12 йил давомида ўртача ўсиш (минг киши)
	17 декабр 1926й	17 январь 1939й		
Россия	93458,0	109278,6	116,9	1318,3
Украина	29042,9	30960,2	106,6	159,7
Белоруссия	4983,2	5568,0	111,7	40,6
Озарбайжон	2313,8	3209,7	138,7	895,9
Грузия	2677,7	3542,3	132,3	72,3
Арманистон	881,3	1281,6	145,4	33,3
Туркманистон	998,2	1254,0	125,6	21,0
Тожикистон	1032,2	1485,1	143,9	37,7
Ўзбекистон	4565,4	6282,5	137,6	143,0
Қозоғистон	6074,0	6145,9	101,2	5,9
Қирғизистон	1001,2	1459,3	145,7	38,1
Жами:	147027,9	170467,2	115,9	1953,2

XX аср бошидан II жаҳон урушига қадар ҳозирги ҳамдўстлик давлатларидаги демографик жараёнлар таҳлилининг диққат марказида авваломбор Россия, кейин Собиқ иттифоқнинг Европа қисми турарди. Бу давр миграцияси ҳам янги ерларни ўзлаштириш билан боғлиқ бўлди. 1926 йилдан 1939 йилга қадар Россия аҳолиси йилига 1318,3 минг кишига, Озарбойжон аҳолиси 895,9 минг кишига, Украина 159,7, Ўзбекистон аҳолиси 143,0 минг кишига ўсиб борди. 1959 йилда Қозоғистонда жами аҳолининг 42,7%и, Қирғизистонда 30,2%и, Украинада 16,9%и, Ўзбеки —

стонда 13,5%и ёки Собиқ иттифоқдаги барча русларнинг шунга мувофиқ равишда 3,5; 0,5; 6,2; 1,0 фоизи яшаган.

— жадвал

II жаҳон урушидан кейинги даврда ҳозирги МДҲ аҳолиси сонининг ўзгариши ва миграция сальдоси (1959–1968 йиллар)

	1959	1968	1958 – 68 йил – ларда уму – мий ўсиш	Табиий ўсиш		Ми – грация саль – доси	1968 йил – даги аҳоли со – нига нис – батан мигра ция сальд оси
				(минг ки – ши)	Фо – изда		
Россия	117534	127911	10377	13835	10,8	-1729	1,3
Украина	41869	46381	4512	4008	8,6	+504	1,0
Белоруссия	8055	8820	765	1681	19,0	-458	5,1
Молдова	2885	3489	604	533	15,2	+71	2,0
Озарбайжон	3698	4917	1219	1213	24,6	+6	0,1
Грузия	4044	4659	615	602	12,9	+13	0,2
Арманистон	1763	2306	543	350	15,1	+193	8,3
Туркменистон	1516	2029	513	525	25,8	+12	0,5
Тожикистон	1981	2736	755	502	18,3	+253	9,2
Ўзбекистон	8261	11266	3005	2400	21,3	+605	5,3
Қозоғистон	9154	12678	3524	3204	25,2	+320	2,5
Қирғизистон	2066	2836	770	512	18,0	+258	9,0

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврдаги демографик жараёнлар бевосита янги ерларнинг ўзлаштирилиши ва меҳнат ресурсларининг жойлашуви билан боғлиқ бўлди.

1959–1968 йилларда аҳолининг табиий ўсиши юқори бўлган республикалар Туркменистон (26%), Қозоғистон (25%), Озарбайжон (25%), Ўзбекистон давлатлари бўлди. Албатта, бу жараёнларга аҳоли миграцияси ҳам салмоқли таъсир кўрсатган. 1968 йилдаги аҳоли сонига нисбатан миграция сальдоси мусбат бўлган республикаларга Тожикистон (9,2%), Қирғизистон (9,0%), Арманистон (8,3%), Ўзбекистон (5,3%) киритиш мумкин. Шунингдек, манфий миграция кўрсаткичлари юқори республикаларга Белоруссия (5,1%), Россия Федерацияси (1,3%) кабиларни киритиш мумкин.

— жадвал

1970 йилдаги «Рўйхатга олиш» гача бўлган икки йил давомидаги миграция кўрсаткичлари (1968–1970 йиллар)

Давлатлар	1970	Кўчиб келганлар		Кўчиб кетганлар		Миграция сальдоси	
		(минг киши)	Жа – ми аҳолига нисбатан %	(минг киши)	Жа ми аҳолига нисбатан %	(минг киши, +/-)	Жа ми аҳолига нисбатан %
Россия	130039	17425	13,4	15214	11,7	+2211	1,7
Украина	47126	12582	26,7	11970	25,4	+612	1,3
Белоруссия	9002	2673	29,4	2619	29,1	+54	6,6
Молдова	3569	1206	33,8	1349	37,8	-143	4,0
Озарбайжон	5117	1611	31,5	2486	48,6	-875	17,0
Грузия	4686	1138	24,3	2174	46,4	-1036	22,1
Арманистон	2492	1173	47,1	1026	41,2	+147	5,9
Туркменистон	2141	972	45,4	1224	57,2	-252	11,7
Тожикистон	2904	1025	35,3	1309	45,1	-284	9,7
Ўзбекистон	11938	4978	41,7	6518	54,6	-1540	12,8
Қозоғистон	13009	5359	41,2	5515	42,4	-156	1,2
Қирғизистон	2954	1441	48,8	1577	53,4	-136	4,6

1968 – 70 йиллар давомидаги икки йил давомида ўша даврдаги Собиқ иттифоқ умумий аҳолисининг 5,7%и ўз яшаш жойларини ўзгартирган. Бу даврда барча миграцияларнинг 85%дан ортиғроғи Россия Федерацияси, Украина ва Қозоғистон ҳиссасига тўғри келган. Кўчиб келганлар ҳиссаси Қирғизистон, Арманистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Қозоғистон республикаларида юқори бўлган. Шунингдек, кўчиб кетувчилар ҳиссаси юқори бўлган республикаларга Туркменистон, Ўзбекистон, Қирғизистон киритиш мумкин. Бу мамлакатларга барча кўчиб кетувчиларнинг 50% дан ортиғини ташкил этади. Демак, бу давр Туркменистон, Ўзбекистон, Қирғизистонда аҳоли ҳаракати тарихида миграцион фаоллик энг юқорилиги билан из қолдирган.

Миграция сальдоси энг юқори мусбат кўрсаткичга эга бўлган республикаларга Россия, Украинани киритиш мумкин. Манфий миграция сальдоси юқорилигига кўра Ўзбекистон (–1540), Грузия (–1036), Озарбайжон (–875) республикалари ажралиб туради. Яна шуни таъкидлаш жоизки, ўша йиллардаги Грузия аҳолисининг 22,1%и, Озарбайжон аҳолисининг 17,0%и бошқа республикаларга кўчиб кетишган.

Аҳолининг табиий ҳаракатига хос умумий ва регионал жиҳатлар

Ер шарида сўнги вақтда йилига 135–137 млн бола туғилмоқда, 53–55 млн киши ўлмоқда. Табиий ўсиш миқдори 82–84 млн кишини ташкил қилмоқда. Дунёда туғилишнинг жуда кўп коэфцентлари Африкага регионлар ичида Африканинг барча регионлари ҳамда Марказий Америка ва Ғарбий Осиёга жуда паст коэфцентлари Шимолий Америкага, Европа, Россия ҳиссасига тўғри келади.

Аҳоли сони ва унинг таркибига гўдаклар ўлими ҳам жуда катта таъсир кўрсатади. Ер шарида 1999 йилда жами 7,8 млн бола бир ёшга етмасдан ўлганлиги қайд этилди. Шундан сал кам 2 млн ни Хиндистонга 631мингга Хитойга тўғри келади. Покистон, Бангладеш, Индонезия, ХХДР, Бразилия, Нигерия, Эфиопия, мамлакатларида ҳозирги вақтда йилига 200–500 минг бола бир ёшга етмасдан ўлмоқда. Афғонистон, Бўтан, Тванея, Лаберия, Мозамбик, Чад ва бошқа жами 26 мамлакатда 100 юқори 42 мамлакатда 50 дан 100 кромиллечаса бўлган кўрсаткич билан аниқланмоқда. Болалар ўлими мамлакатнинг иқтисодий – ижтимоий тараққиёти даражаси билан тесқари алоқага эга. Иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда болалар ўлими коэфцентлари 4–8 промиллага ўзгаради. Ижтимоий – сиёсий вазияти беқарор, иқтисодий қалоқ бўлган мамлакатларда мазкур кўрсаткич одатда 100 дан ортиқ, айрим ҳолларда 50 дан ҳам юқори даражага эгаллиги билан ажралиб туради.

Аҳолининг турмуш даражаси ва у билан узвий боғлиқ бўлган табиий ҳаракати жараёнлари ҳамда шакилланган ёш таркиби орқали унинг ўртача умр даври аниқланади. Аҳолининг ўртача умр даври 1999 йил 66 ёшга тенг бўлди.

Бу кўрсаткич иқтисодий ривожланган мамлакатларда (Япония, Шветция, Швецария жами 57 давлат) 77–81 ёшни, қалоқ мамлакатларда 42–60 ёшни ташкил этади. Ўртача умр даврини энг юқори кўрсаткич – лари Японияга (81 ёш) Францияга ва яна 17 мамлакатга 78–79 ёш энг паст кўрсаткичлари марказий Африка Республикаси (41 ёш) Афғонистон (43 ёш) ва Гвения (44 ёш) мамлакатларига ҳосдир. Ўзбекистонда ўртача умр даври эркакларда 66 ёшга аёлларда 72 ёшга, ўртача 69 ёшга тенг. Сўнги кўрсаткич бўйича Ўзбекистон дунё мамлакатлари ичида 101–107 ўринларда жойлашган. Тарихий умр даври атиги 25 ёшга тенг бўлган – лигини асослайди. Ўрта асрларда бу кўрсаткич тахминан 30 ёшгача кўтарилди. Манашу ўртача кўрсаткичлар умр даври юқори бўлган инсонлар мавжудлигини инкор қилмайди.

Демографик жараёнлар ва меҳнат ресурсларининг шаклланиши

Меҳнат ресурслари сони ва сифати мамлакатлар иқтисодиётида муҳим ўрин тутади. 2004 йилда Ўзбекистонда меҳнат ресурслари жами аҳолининг 54,3 фоизини ташкил этди. 2000 йилдан кейинги даврда

меҳнат ресурслари сони йилига ўртача 400 минг кишига ортиб бормоқда. Мамлакат аҳолисининг ўртача ёши 25 ёшни ташкил этиб, давлатнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш даражаси билан белгиланувчи мазкур омил, ўз навбатида, уни ривожлантириш ва тараққий эттиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Республика аҳолисининг сони 2005 йилда 26,3 млн. кишини ташкил этди. Ўзбекистон аҳолиси йилига салкам 300 минг кишига кўпаймоқда. Ҳозирги кунда мамлакат аҳолисининг ўсиши — йилига ўртача 1,2% га тенг. Аҳолининг табиий ўсиши коэффициенти юқори бўлган вилоятларга Сурхондарё (19,2%), Қашқадарё (19,4%), Жиззах(17,6%) вилоятлари киради.

Ўзбекистонда аҳолининг 36,7 фоизини 14 ёшгача бўлганлар ташкил қилади. 2004 йилда аҳолининг табиий ўсиши ҳар 1000 кишига 15 кишини ташкил қилди. 2005 йилнинг бошида қишлоқ жойларда 16,6 млн. киши ёки мамлакат аҳолисининг 63,6 фоизи яшади. Қишлоқ аҳолисининг умумий таркибида 8,8 млн. киши ёки 54,08 фоиз аҳоли меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган ёшда. Шундан 5,5 миллион киши (70,5 фоизи) иш билан банд. Статистик маълумотларда қайд этилишича, банд аҳолининг 30,9 фоизи қишлоқ хўжалигига тўғри келади. Аҳоли тўғрисидаги бу маълумотлар унинг республика қишлоқ хўжалиги учун нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлигини белгилаб беради.

Шунингдек меҳнат ресурслари бандлиги борасида айрим ҳудудий номутоносибликлар ҳам мавжуд. Бу номутоносибликлар қишлоқ хўжалигида янги хўжалик юритиш шакллариининг ривожланиши билан ўз ечимини топади. Қишлоқ жойларда меҳнат баъзаларининг асосий муаммоси — иш ўринларининг талаб даражасидан пастлигидир. Бу узоқ даврлар давомида қишлоқ хўжалигининг барча соҳалари етарли даражада ривожланмаганлиги сабабли пайдо бўлган.

Бундай номофиқликлар ишсизлик, ишлашни хоҳлайдиган, лекин турли сабабларга кўра бандлик хизматларида рўйхатга олинмаган меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли тўпланганлиги билан боғланган. Қишлоқ жойларда меҳнатни қўллаш соҳаларининг камлиги туфайли иш кучига бўлган талабнинг пастлиги амалда республиканинг барча минтақаларига хос ҳусусият бўлиб, ишчи кучларининг қўшни давлат Қозоғистон ва Россияга яшрин миграцияси ҳам шу ҳусусиятларга боғлиқ бўлмоқда.

Маълумки, собиқ Иттифоқ парчаланиб, унинг ўрнида пайдо бўлган мустақил суверен давлатларда 25 миллион Рус миллатига мансуб аҳоли бор эди, ҳозиргача уларнинг кўпчилиги Россияга кўчиб ўтди. Россия ҳозирги кунда МДҲ давлатлари орасида ишчи мигрантлари оқими қаратилган давлат бўлиб қолмоқда ва келажакда ҳам шундай бўлади. Муаллифларнинг фикрича, бунга қуйидаги омиллар сабаб бўлмоқда:

биринчидан, Россиядаги демографик вазият, масалан, 2003 йил Россияда туғилиш коэффициенти ҳар минг кишига 9,0%, ўлим эса 15,0% ни, табиий кўпайиш манфий 6,0% ни ташкил этган;

иккинчидан, Россиянинг бепоён ҳудудидаги табиий ресурсларнинг ўзлаштирилиши;

учинчидан, МДҲ давлатларидаги аҳолининг кўпчилиги рус тилида гаплаша билишидир.

Россия учун ҳозир ҳам, келажакда ҳам Марказий Осиё республикалари асосий ишчи кучи билан таъминлайдиган мамлакатлар бўлиб қолади, чунки ушбу республикаларда ҳали ҳам туғилиш даражаси анча юқори [1]. Ўзбекистон Марказий Осиёда табиий ўсишнинг юқорилигига кўра бошқа мамлакатлардан фарқ қилади. 2000 йилда ноқонуний мигрантлар сони Россияда –1,3–1,5 млн. кишини, Қозоғистонда 200 минг кишини, Ўзбекистонда 30 минг кишини ташкил етган. Шу ўринда Ўзбекистондан Россияга бориб ишлаб яшрин миграцияни ҳосил қилаётганлар сони 231 минг кишини ташкил этади. МДҲ давлатлари ўртасида содир бўлаётган миграция тебранма (маятниксимон миграция) ҳусусиятига эга.

Марказий Осиё давлатларидан МДҲнинг бошқа ҳудудлари жумладан, Россия, Украинага ишлаш учун кетаётганлар орасида врачлар ва бошқа юқори ихтисослашган меҳнат ресурсларининг кетиши ўз мустақиллиги учун қуршаётган ва айни пайтда шу каби мутахассисларни тайёрлашда катта меҳнат сарфлаётган бу давлатлар учун салбий йўқотиш ҳисобланади. Айрим статистик прогнозларга кўра, 2020 йилга бориб, Россияда 11 млн., Қозоғистонда 6 млн. меҳнат ресурсига эҳтиёж ортади. Шу боис, МДҲ мамлакатлари миграция хизматларини амалга оширувчи муассасалари содир бўлаётган ноқонуний миграцияга чек қўйишлари учун ҳамкорлик доирасини кенгайтиришлари лозим бўлади.

Бизга маълумки, 200 ота – онага 265 туғилиш аҳолининг қайта барпо бўлишини 100% таъминлайди. Бироқ, кўпайишига олиб келмайди. Бугунги кунда аҳолиси ўсишдан камайишга ўзгараётган Россия учун 1,20 коэффициенти лозим бўлади. Бу ҳар 100 самарали оила учун 320 туғилишнинг таъминланиши демакдир.

Россия тарихида туғилишнинг юқорилигига хос кўплаб мисоллар келтириш мумкин. XVIII асрнинг иккинчи ярмида Шуи шаҳри яқинида яшаб ўтган Федор Васильев 87 нафар ўғил – қизларнинг отаси сифатида тарихда қолган. У биринчи хотинидан 4 марта 4 нафардан, 7 марта 3 нафардан, 16 марта эгизаклар дунёга келган. Иккинчи хотини 2 марта 3 нафардан, 6 марта 2 нафардан фарзанд совға қилган.

Кўп сонли эгизакларнинг туғилиши дунё миқёсида кўп қайд этилган. Кўпгина ҳолатда бундай эгизаклар яшаб кетиши қийин бўлган ва ўлим билан якун топган. Бештадан эгизакларнинг туғилиши бир неча 10 марта юз берган. Шундан 15 ҳолатда улар яшаб кетишган. Масалан, 1934 йилда Канадада, 1943 йилда Аргентинада, 1971 йилда Польшада бу каби болалар туғилиши ижобий якун топган.

Х.Зайончковскаянинг фикрига кўра, Россия табиий ўсишдаги тенденцияга кўра, иммигрантларга доимо эҳтиёжда бўлади. Унинг фикрига кўра, фақатгина мамлакат иқтисодий кризисдан чиқмагандагина иммигрантларга эҳтиёж сезилмайди. Россия иқтисодийнинг ривожла –

ниши барқарорлашган сайин иммигрантларга эҳтиёжи ортиб боради. XIX—XX асрда АҚШ иммиграция давлати бўлганлиги сингари XXI асрда Россия дунёда иммиграция мамлакатига айланади. 2000 йилда Россия аҳолисининг барқарор ўсиши ва миграция оқимининг юқори бўлишига қарамай ишсизлик ёки ишга жойлашишда муаммолар юз берди. Бу меҳнат ёшидаги аҳолининг касб эгаллаш салоҳияти билан боғлиқ бўлди. Ишлаб чиқариш қуввати 1990 йиллар даражасига етмасада, ҳозирда меҳнат ресурсларининг етишмаслиги мамлакат иқтисодиётини турғунлаштирмоқда. Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, 2002 йилда саноатда меҳнат ресурсларининг 1Ғ4 қисми тўлмай қолди¹⁵.

Россия XXI аср ўрталарига қадар ҳозирги аҳоли кўрсаткичларини сақлаб қолиш учун у 50 йил давомида 35—70 млн. иммигрант қабул қилиш лозим. Шундагина аҳолининг қайта барпо бўлиши 700 минг кишига ўсади. Жорий 5 йилликдан 2025 йилга қадар 1200 кишига ортади¹⁶.

1990 йилларда Россия кўчиб келувчилар оқими юқори бўлган даврда ҳам аҳоли кўрсаткичларидаги табиий йўқотишни қоплай олмади.

1989—2002 йиллардаги статистик таҳлилларга кўра, Россия аҳолиси миграция ҳисобига 5560 минг кишига ўсди. Аҳолининг миграция ҳисобига ўсиши эса йилига 400 минг кишини ташкил этади.

Бу 1980 йилларга нисбатан икки ҳисса юқоридир.

1989 йилларга нисбатан аҳолининг қайта барпо бўлишини таққослаганда агар иммиграция оқими юқори бўлмаганда эди, ҳозирда Россия аҳолиси 7,4 млн. кишига ёки 5 фоизга қисқариши мумкин эди. Аҳолининг қайта барпо бўлиши миграция ҳисобига 1Ғ4 табиий йўқотишни қоплади.

Шу боис, Россия аҳолиси атиги 18 млн. кишига ёки 1,25% га қисқарди.

1991—2001 йиллар давомида дунё миқёсида миграция интенсивлиги юқори бўлди. Бу давр давомида АҚШ 924 минг, Германия 865 минг, Россия 781 минг иммигрант қабул қилди.

иммигрантлар сонини ҳар минг кишига ҳисоблаганда Россия ҳисо— бига 5,4 киши ташкил этган ҳолда, Германия (10,6)дан кейинги ўринда ва фақат АҚШ (3,5) Россиядан кейинги ўринда туради.

1990 йилларда Россия аҳолисининг миграцион ўсиши асосан Қозоғистон билан боғлиқ бўлди. Кейинги ўринни Ўрта Осиё мамлакат— лари эгаллагани ҳолда, уларнинг улуши 1Ғ3 қисмини ташкил этди. Кейинги ўринларда Кавказ орти мамлакатлари (20 фоиз атрофида), Болтиқ бўйи давлатлари (5 фоиз) ҳамда Украина, Молдавия (9 фоиз).

Собиқ Иттифоқ мамлакатларидан кўчиб келган мигрантларнинг ак— сарият қисмини руслар ташкил этгани ҳолда уларнинг улуши 1992

¹⁵ Оборонные предприятия России: 1995-2001 годы / Институт социально-экономических проблем народонаселения РАН. М., 2002. С.55.

¹⁶ Население России. 2001. С.181.

йилларга қадар 60 фоиздан кам бўлмаган. Мигрантларнинг 10 фоиздан юқориси бошқа этник гуруҳлар ҳисобига тўғри келди.

Ҳозирги даврда Собиқ Иттифоқ республикаларидаги 1989 йилга қадар яшаган 25,3 млн. этник руслардан 3,3 млн. киши Россияга кўчиб ўтган.

Ҳозирда Қирғизистон, Туркманистон, Ўзбекистондан келган ми-грантларнинг умумий сони 1,5 млн. кишини ташкил этгани ҳолда, бу шу мамлакатларда яшаётган 2 млн. русларни қисман ўрнини босади.

Шу йиллар давомида Қозоғистон ҳудудидаги 20 фоиз руслар кўчиб кетишган. Бу даврдаги Қозоғистондан Россияга кўчиб кетувчилар сони Қозоғистондаги иқтисодий аҳвол билан боғлиқ бўлди. 1994 йил Қозоғистондан русларнинг 20 фоизи кўчиб кетишга тайёр эди. 1997 йил 1/3 қисм руслар кўчиб кетишни хоҳлашган, кейинчалик кўчиб кетувчи-лар сони қисқара борган.

1994–2001 йиллар давомида Россиядаги миграция сальдоси 810 минг кишини ташкил этгани ҳолда, бу кўчиб келувчиларнинг 1/4 қисмини ташкил этади ва шундан 39% украинлар, 45%и кавказликлар ва 10%и Марказий Осиё этник гуруҳларидан келишган.

1994 йилда Россия аҳолисининг миграцион ўсиши 810 минг кишига етди. Кейинчалик 2001 йилга келиб, 72 минг кишигача пасайди.

Ҳозир Россияда Яқин ва Узоқ хориждан келган иммигрантлардан ташқари, тахминан 145 млн. киши яшайди. Миграция ўзгаришлари аҳоли сонидан тебранма кўрсаткич ҳосил этади Шунинг учун эркаклар 47 фоизни, аёллар эса 53 фоизни ташкил этади. Агар мамлакатнинг барча аҳолисини икки гуруҳга бўлганда, ўрта ёш 35 ёшни ташкил этади ва 35 ёшдан ёшроқ аҳоли таркибида эркаклар ва аёллар сони деярли тенгла-шади. 2000 йилда 35 ёшгача бўлган эркаклар 34,5 млн., аёллар 33,4 млн. кишини ташкил этган.

Яқин 5,10 ва 15 йил ичидаги Россия аҳолисининг ўзгариш прогнози Давлат статистика қўмитаси иккита вариантни эълон қилган. Бу ўртача вариант (прогноз А.Е.Суринов) 134 млн. фожеали прогноз, 125 млн. Н.М. Римашевский прогнози бўйича 2015 йилда аҳоли 132–134 млн. киши бўлиши таъкидланади¹⁷.

7 – жадвал

Россия аҳолиси сони 2001 йил (минг киши)

Ёши	Эркак	Аёл	Ҳаммаси
0–4	3237	3066	6303
5–9	3916	3723	7639
10–14	5884	5640	11524
15–19	6062	5884	11946
20–24	5471	5377	10848
25–29	5242	5074	10316

¹⁷ Предположительная численность населения Российской Федерации до 2016 года: Стат. Бюлл./ Госкомстат РФ. М., 2001, С. 7

30 – 34	4834	4653	9487
35 – 39	5587	5643	11230
40 – 44	6145	6444	12589
45 – 49	5491	6010	11501
50 – 54	4356	5029	9385
55 – 59	2165	2790	4955
60 – 64	3631	5177	8808
65 – 69	2251	3615	5866
70 ва кўп	3508	8914	12422
Жами:	67780	77039	144819

Ҳозирда малакали ишчилар учун иш ўринлари ва тўловларнинг па – сайиши ўзининг салбий таъсирини кўрсатади. Дунё бўйича давом этаётган тенденцияга кўра, юқори тўловли иш ўринларининг қисқариши кузатилмоқда. Бу даврда малакали ишчилар бир вақтнинг ўрнида ўзи ва оиласини таъминлаш учун бир неча ўрта ва кам тўловли ишларда ишлашига тўғри келади.

Бу қатламга кирувчи интилегентлар ва хизматчилар янада мураккаб вазиятларда қолишади. Асосан таълим секторидида хизмат қилувчилар, ўқиш ёшидаги аҳоли қатламининг камайиши ҳисобига 10 минглаб тарбиячи ўқитувчилар иш ўринларини йўқотади.

Демографик жараёнлар ҳам табиат қонунлари сингари мураккаб тузилишга эга. Демографик сиёсат қандай бўлишига қарамай, у доимо ўзининг ўзига хос хусусиятларини намоён қилиб туради.

Ғарбий Европадаги сингари Россия аҳолисида ҳам 65 ёшдан ошган – лар яқин келажакда жами аҳолининг 1/5 қисмини ташкил этади.

XX аср бошларида 20 йиллардан бошлаб, Қозоғистоннинг асосан шимолий қисмида қулоқ қилинганлар, кейинчалик корейслар, поляклар, немислар ўрнаша бошлашди. 50 – йилларга келиб эса бир неча юз минглаб, аслида қишлоқ хўжалиги ҳашари учун келиб, кейинчалик ўрнашиб қолганлар ҳисобига аҳоли сони орта борди. Натижада 1926 ва 1939 йиллар давомида четдан келган аҳоли 2,8 млн.дан 3,8 млн. кишигача ўсди. Шу даврда туб қозоқлар сони 3,7 млн. дан 2,3 млн. гача ёки 38% га қисқарди. Бу натижага Совет ҳукумати сунъий очарчиликни ташкил этиш ҳисобига эришди¹⁸.

1959 йилдаги ўтказилган аҳоли рўйхатига кўра Қозоғистон мин – тақасидаги энг кўп миллатли республикага айланди. Бу даврда туб аҳоли, яъни қозоқлар республика аҳолисининг 30%ини ташкил этди. Бу даврда республикада русларнинг улуши бироз камайди ва жами аҳолининг 42,7%ини ташкил қилди ва бошқа миллат вакиллари улуши 27,3% ни ташкил этди.

¹⁸ Д.Вересов. Историческая демография СССР. Copyright 1987 by Chalidze Publications Manufactured in USA.

1970—1979 йиллардаги давр оралигида ҳам шу ҳолат деярли сақланиб қолган. Бу даврда русларнинг республикадаги улуши 40,8% га тушган. Бошқа омиллар таъсирида қолган миллатлар улуши ҳам 23,2% га қисқарган.

Бу даврлар мобайнида Қирғизистондаги аҳолининг этник таркиби динамикасини баҳолаганда ҳам шундай ҳолат кузатилади. Бу республикага албатта қулоқ қилинганлар жўнатилмаган бўлсада, Ўрта Осиё халқлари (ўзбеклар, қозоқлар, тожиклар, уйғурлар, дунганлар) нинг улуши юқори бўлди. Бу даврда русларнинг улушида ҳам бирмунча ўсиш юз берди. Рус миллатига мансуб меҳнат ресурслари режалаштирилган иқтисодий даврдаги кўчирилиши оқибатида республиканинг туб аҳолисини миллий озчилик даражасига тушириб қўйди.

1927—1938 ва 1939—1958 йиллардаги аҳоли рўйхатида Қирғизистонда яшовчи ўзбеклар улуши 20% дан юқори бўлган. Айниқса, Фарғона водийси чегарасидаги Ўш вилоятида асосан ўзбеклар улуши сезиларли даражада юқори бўлган. Бу даврда Қозоғистон ва Ўзбекистон республикалари пойтахтларида туб аҳоли шунга мувофиқ равишда 40,3% ва 16,3% рус миллатига мансуб аҳоли 33,8% ва 65,3%ни ташикл этган.

Аҳолининг ёш–жинс таркиби ва меҳнат ресурсларининг шаклланиши

Аҳолининг ёш жинс таркиби унга хос белгилар ичида энг муҳими ҳисобланади. Чунки ишга қараб аҳолининг жамиятда тутган ўрни ва аҳамияти баҳоланади. Бутун дунёда эркакларнинг сони аёлларникига нисбатан қарийб 30 млн.га кўпроқдир. Лекин айрим материклар, регионлар ва эркаклар билан аёллар сони ўртасидаги фарқ сезиларли тусга эга. Болалар ёшларида барча материклар ва регионларда ўғил болаларнинг устунлиги кўзга ташланади. Дунёда 9—14 ёшда хар минг қизга 1040 ўғил бола тўғри келади. Ушбу кўрсаткич Европада (1060) Осиёда (1050) ҳамда Австралия ва Океанияда (1059) ундан ҳам юқори. Фақат Африка (1008) ва Америка (1079) да нисбатан паст даража билан ифодаланади. Болалар сонидagi фарқнинг келиб чиқишида туғилган ҳар минг гўдакнинг 520 таси ўғил болалардан иборат бўлишлиги омили ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Аҳолининг асосан меҳнатга лаёқатли ёшдаги қисмидан ташкил топган 15—65 ёшида дунё бўйича хар 1000 аёлга 1020 та эркак тўғри келади. Европада эркаклар сони аёллар сонига тенг. Осиёда хар 1000 аёлга 1049 та эркак Австралия ва Океанияда эса 1039 эркак тўғри келади. Мазкур кўрсаткич Африка(979 эркак) ва Америка (990 эркак) да аксинча аёллар устунлиги билан ифодаланади. Юқоридаи ёш гурихларида эркаклар билан аёллар ўртасида мавжуд бўлган фарқлар жуда кўп омиллар таъсирида шакилланган. Бунда дунё ва регион ҳамда мамлакат доирасидаги урушлар эркаклар билан аёлларнинг жамиятда тутган ўрни ва уларнинг ўртача умр давридаги фарқлар ва уларнинг ўртача умр давридаги фарқлар ва бошқа омилларнинг роли жуда каттадир.

Дунё аҳолисининг ёш таркиби (фоиз)

Материклар қитғалар	1970			1985			1999		
	0,14	15–64	65	0,14	15–64	65	0,14	15–64	65
Ёш гурухлари	0,14	15–64	65	0,14	15–64	65	0,14	15–64	65
Бутун дунё шу жумладан	36,6	57,9	5,5	33,7	60,6	5,7	31,0	62,0	7,0
Европа	24,9	63,7	11,4	20,9	66,7	12,4	18,0	67,0	15,0
Осиё	38,9	57,0	4,1	35,0	60,6	4,4	32,0	62,0	6,6
Африка	44,1	53,0	2,9	45,4	51,5	3,1	43,0	54,0	3,0
Америка	36,4	37,2	6,4	31,6	61,2	7,2	25,0	63,0	8,0
Австралия ва Океания	32,2	60,5	7,3	28,6	63,3	8,1	26,0	64,0	10,0

Дунё аҳолисининг таркибида болалар улуши камайиб, меҳнатга лаёқатли ёшдаги ва аҳоли салмоғи кўпаймоқда. Биробарин, 1970–1999 йилларида 0–14 ёшдаги болалар улуши 36,6 да 31 фоизгача камайди. Меҳнатга лаёқатли ёшларда аҳоли салмоғи 57,7 дан 62,0 фоизга етди. Кекса аҳолининг ҳам салмоғи 7,0 фоизни ташкил этди. Хитой, Хиндистон ва бошқа қатор мамлакатларда эркаклар сонинг устунлиги аёлларнинг жамиятда тутган мураккаб, баъзи ҳолларда аянчли ўрни ҳамда мазкур мамлакатларда оила ўғил болани кўришга бўлган жуда катта интилиш ва ана шу мақсадга эришишда ҳар қандай чорага ҳатто энди туғилган қизни ўлдиришгача боришга тайёрлиги билан боғланган. Аҳоли жинсий таркибининг шаклланишида дунё айрим регион ва мамлакатлар миқёсида бўлиб турувчи миграцион алоқаларнинг роли ҳам каттадир. Европа ва Шимолий Америка эмигрантларни қабул қилувчи Осиё ва Африка эмигрантларни етқариб берувчи хисобланадилар. Дунё аҳолисининг ёш таркиби ҳам катта ҳудудий фарқларга эга. Бунда туғулиш ва ўлим кўрсаткичлари динамикаси ҳал қилувчи рол ўйнайди. Қуйидаги жадвал маълумотларидан дунё аҳолисининг ёш таркибига хос хусусиятлар ва нисбатларни кўриш мумкин.

Экологик омилнинг демографик жараёнларга таъсири

Агар, XX асрда демографик жараёнларнинг фаоллашувига жаҳон урушлари ва аср охиридаги геосиёсий жараёнлар ўз таъсирини кўрсатган бўлса, XXI асрга келиб, дунёнинг турли минтақаларида турли кўринишдаги табиий офатларнинг ортиб бориши билан боғлиқ бўлиши дунё олимлари томонидан башорат қилинмоқда.

Рус олимлари В.Л. Котелников ва Ю.Г. Саушкинлар таъкидлашича — «Аҳоли табиат қонунларидан фойдаланган ҳолда яшайди, меҳнат қилади, дам олади ва даволанади. Фан бу қонуниятларни ўзлаштириш учун жуда кўп ишларни амалга оширди. Бироқ, географик муҳитдаги ўзгартирилган ва ўзгартириладиган табиат қонунларининг барча жиҳатлари тўлиқ

ўрганилмаган». Олимларнинг фикрича, географик муҳитнинг жамият томонидан ўзгартирилиши доимо қуйидаги мақсадлардан келиб чиқади:

а) эҳтиёж маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг кенгайиши;

б) инсон ҳаётида бевосита аҳамиятга эга бўлган аҳоли пунктлари — нинг кенгайиши;

в) инсон меҳнати ва яшаш шароитларини яхшилаш;

г) касалликларга қарши кураш, кишилар саломатлигини яхшилаш;

д) инсониятнинг дам олиши ва даволаниши каби мақсадлар[1].

География тарихида, яъни XVII асрнинг бошларига қадар Шимолий Америка табиати мутлақо ўзгартирилмаган, Миссисипи дарёси қирғоқлари бўйлаб бутун АҚШ нинг шарқи ва Канаданинг жануби шарқий кенгликлари қалин ўрмонлар билан қопланган бўлган. Аксарият қисми Европадан борган колонизаторлар томонидан ўрмонларнинг кесилиши бугунга қадар, яъни 200—250 йил давом этди. Натижада, ажойиб табиат меъёри ҳукм сурган бу ҳудудда мутлақо ўзгача манзара касб этган саноат минтақаси пайдо бўлди. 1908 йилда табиий ресурсларни муҳофаза қилишга бағишлаб ўтказилган конференцияда Т.Рузвельт шундай деган: — «Биз табиий ресурслардан кенг фойдалани — шимиз натижасида бойидик ва ўзимизни ютуқларимиздан миннатдор ва мағрур тутамиз. Бироқ, ўрмонларнинг йўқолиб кетиши, кўмир, нефть, ва темир рудалари захиралари туганидан кейин, қандай ҳолатга туши — шимиз тўғрисида ўйлашга ҳозир вақт етди!». Албатта, Т.Рузвельт ўз эътирофида бугунги кундаги иқлим ўзгаришлари оқибатида АҚШ да бўлаётган табиий офатларни назарда тутмаган. Демак, демографик жараёнларнинг табиатга сезиларли таъсир этиши тўғрисидаги тушунчалар XX аср бошларидаёқ жамоатчилик диққатида бўлган.

Шу боис, бугунги кундаги иқлим ўзгариши оқибатида юзага кела — ётган табиий офатларнинг пайдо бўлишини «*бумеранг*» га ўхшатиш мумкин, яъни, табиат ўз акс таъсирини кўрсатмоқда. Буни «*Орол муаммоси*» мисолида ҳам кўриш мумкин. Охирги 40 йил давомида Орол денгизи сатҳи 20—21 метргача тушиб кетди ва денгизнинг қуриб қолган майдони эса, 3 млн. гектардан кўпроқни ташкил этади ва унинг деярли ярми Ўзбекистон ҳудудига тўғри келади. Орол тубидан очилиб қолган ва ҳар йили 100 млн. тоннадан ортиқ туз қишлоқ хўжалиги ерларига ёйилиб, ҳудуддаги ҳар гектар ерга келиб тушадиган тузлар миқдори 520—600 кг.ни ташкил этмоқда.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда Сурхон—Шеробод во — ҳаси, Қарши даштлари, Мирзачўлни ўзлаштириш учун минглаб, оилалар ўзлаштирилиши лозим бўлган ҳудудларга кўчирилган. Масалан, 1949 йил 20 июнда 6615 хўжалик оилалари кўчирилган. Жумладан, Мирзачўл туманига 3337та оила, Сирдарё туманига 3278 оила кўчирилган. Бу даврда юзлаб жамоа хўжаликлари ташкил этилиб, қўриқ ерлар ўзлаш — тирилди. Ўнлаб суғориш иншоотлари қурилди. Натижада, сув сарфи ҳам бир неча ўн мартага ортди. Орол сатҳи пасая бориб, Мўйноқ ва бошқа аҳоли пунктларида аҳоли сезиларли даражада камайди. Сўнгги йилларда атроф муҳитнинг комплекс омиллари таъсирида аҳоли саломатлиги

билан боғлиқ баъзи салбий ҳолатларнинг интенсив ўсиши кузатилади Булар чўллашув жараёнининг фаоллашуви чучук сувлар танқислиги табиат экотизимларининг нафақат деградацияси, балки аҳолининг табиий ўсишига ҳам таъсир кўрсатмоқда [2]. Бу каби ҳолатни фожеали ҳудуднинг Қозоғистонга тегишли қисмида ҳам кузатиш мумкин. Бироқ, Ўзбекистон Марказий Осиёнинг бошқа давлатларига нисбатан аҳолиси ўсишда давом этмоқда.

8 – жадвал

1989 – 2004 йилларда Марказий Осиё аҳоли сони кўрсаткичлари (млн. киши).

Мамлакатлар	1989	1994	2004	2004 йилда 1989 йилга нисбатан
Қозоғистон	16,5	16,9	15,0	0,91
Қирғизистон	4,3	4,5	5,1	1,19
Тожикистон	5,1	5,7	6,6	1,29
Туркманистон	3,5	4,3	4,8	1,37
Ўзбекистон	19,9	22,2	25,1	1,26

Манба: Население России 2001. – М.: 2002. 168 б. ва муаллиф ҳи – соби.

Кейинги йилларда аҳоли сонига миграция жараёнлари ҳам салмоқли таъсир кўрсатмоқда. Жумладан, жадвалда кўриб турганингиздек, Қозоғистон аҳолисининг 1994 йилдан кейинги пасайиши айнан аҳоли миграцияси билан боғлиқ бўлди. Ўзбекистонда ҳозирча табиий ўсишнинг Орол бўйидан бошқа минтақаларида юқорилиги ҳисобига сақланиб қолмоқда.

9 – жадвал

1989 – 2000 йилларда Марказий Осиё аҳоли миграцияси кўрсаткич – лари (минг киши).

Мамлакатлар	1989			2000		
	Имми – грация	Эмигр ация	Ми – грация саль – доси	Имми – грация	Эмиг – рация	Ми – грация саль – доси
Қозоғистон	176	216,2	– 40,2	31,6	133,4	– 101,8
Қирғизистон	43,4	43,5	– 0,1	5,3	18,1	– 12,8
Тожикистон	23,4	34,6	– 11,2	2	13,1	– 11,1
Туркманистон	24,6	28,8	– 4,2	1,15	9,9	– 8,7
Ўзбекистон	79,8	167,6	– 87,8	5	52,4	– 47,4

Манба: Население России 2001. – М.: 2002. 168 б.

1994 йилларда Орол экологик инқирози ҳудуди (Қорақалпоғистон Республикаси, Қозоғистон, шундан Қизил Ўрда ва Октябрьинский областлари)дан 75 минг киши ҳар йили кўчиб кетишган[3]. Оролнинг

қуриши натижасида Орол атрофида қиш 1,5—2,5 градусга совиди, ёз кунларининг ҳарорати эса 1,5—2,5 градусга исиди. Ўсимликларнинг вигитация даври эса 10—15 кунга қисқарди. Орол бўйидаги ўнлаб—юзлаб кўллар ва ҳавзалар қуриди. Ушбу кўллар атрофида ҳайвонлар боқиларди, балиқ урчитиларди, ондатра, нутрия, қутб тулкилари кўпай—тириларди. Амударё дельтасида 800 минг гектар ер майдонидаги тўқайзорлар ва қамишзорларга путур етди, улар йўқ бўлиш арафасида. 200 турга яқин ўсимлик ва ҳайвонларнинг турлари йўқ бўлди. Ту—проқнинг гумус қатлами 2—3 мартага камайиб кетди. Орол денгизининг қуриши билан бир вақтда, дарё сувининг ва у билан боғлиқ холда ер ости сувларининг ҳам ифлосланиши рўй бермоқда. Шу тариқа, Ўзбеки—стондаги демографик жараёнларнинг ривожланишида экологик шарт—шароитлар, айниқса, экологик муаммолар ичида сув таъминоти муҳим ўрин тутди. Олимларнинг ҳисоб китобларига кўра, ер юзасидаги мавжуд чучук сувлар ва фойдаланиш мумкин бўлган ер ости сувлари 60 миллиарддан ортиқ аҳолининг эҳтиёжини қондириш учун етади (фақат ичиш эмас, саноат ва қишлоқ хўжалиги ҳам ҳисобга олинганда). БМТ демографларининг тахминича, Ер шари аҳолиси 12—14 миллиард киши атрофида барқарорлашиши эҳтимоли бор.

Ҳозир Ўзбекистонда олинадиган чучук сувнинг 92 фоизи қишлоқ хўжалигида, 6 фоизи саноатда, 0,5 фоизи коммунал хўжалиқда ишлати—лади, 1,5 фоизи эса буғланиб кетади. Шундай экан, аҳолисининг аксарият қисми қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳоли пунктларида чучук сувнинг аҳамияти кишилар турмуш тарзини белгиловчи энг муҳим восита сифатида майдонга чиқади. Кейинги йилларда, қишлоқ хўжали—гида сувдан тежамкорлик билан фойдаланишга эътибор қаратилмоқда. Бироқ, бу борадаги ишларни ҳамон талаб даражасида деб бўлмайти. Айниқса, бу бозор иқтисодиёти шароитида янги пайдо бўлган хўжалик субъектлари (фермер хўжаликлари) олдидаги муҳим муаммодир. Шу боис, қишлоқ хўжалигида сувни тежаб фойдаланишни кўзда тутган лойиҳалар ва дастурлар кўлами ва уларнинг амалиётдаги жорий этили—шига жиддий эътибор қаратишни тақозо этади.

Қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ аҳоли масканлари учун яна бир дол—зарб муаммо бу электр энергияси таъминотидир. Биз бугунги кунда мамлакатнинг энг чекка ҳудудларига кичик корхоналарнинг кириб бориши, фермер хўжаликлари ихчам кичик ускуналар ёрдамида ўзлари етиштирган маҳсулотларни қайта ишлашлари тўғрисида кўпгина илмий ишларимизда эътироф этамиз. Аммо, электр энергиясиз уни амалга ошириш муаммолигича қолиб келмоқда. Электр қувватига эҳтиёжни таъминлаш муаммоси бугунги кунда кўплаб мамлакатлар ва ҳатто, ривожланган давлатларга ҳам хос, бироқ, уларнинг кўпчилигида энергия ишлаб чиқаришнинг муқобил усуллари анча яхши йўлга қўйилган. Япониянинг 60—70 йиллардаги ютуғи ҳам мамлакатда энергия инқилобини амалга оширганлиги билан боғлиқ бўлган. Жумладан, Ўзбекистонда «Бекобод шамоли»нинг йил давомида эсиши ёки мамла—катнинг жанубий минтақасидаги қуёшли кунларнинг давомийлигини

эътиборга олганда, бу узоқ вақт орзулигича қолмаслиги лозим. Юрти — мизда фаолият юритаётган хориж компанияларининг манфаатлари доимо бизга мос келавермайди. Чунки, улар ҳеч қачон бизга ҳозирги кундаги дўконлардаги нархи 1 млн. сўмгача ёки ундан ортиқ бўлган уяли телефон ўрнига қуёш батареикаларини таклиф этмайди. Шундай экан, бу мамоларни бартараф этиш учун жонкуярлик ўз мутахассисларимиз ва тадбиркорларимиз зиммасида қолаверади.

Шу каби бу муаммолар аввалом бор, миллий қўшни давлатларда ҳам бу муаммоларнинг мавжудлигини эътиборга олганда минтақавий муаммолардир.

Ўзбекистонда аҳоли сони динамикаси

Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиёда жойлашган бўлиб, унинг майдони 447,9 км² ни ташкил этади. Аҳолиси 25,7 млн кишига. Аҳоли зичлиги 1 км² га 57,5 киши (2004й). Ўзбекистон аҳолиси сони бўйича МДҲ га кирган мамлакатлар орасида Россия ва Украинадан кейин 3 — ўринда туради. Бу ерда Марказий Осиёдаги жами аҳолининг 1/3 дан кўпроғи яшайди. Пойтахти Тошкент шаҳри (1930 — йилдан). Ўзбекистон Республикаси таркибида Қорақалпоғистон Республикаси (1936 — йил) ва 12 га вилоят киради. Жамиятда ишлаб чиқаришни ривожланиши қолаверса жамиятнинг ўзини мавжудлиги ҳам аҳолига боғлиқдир. Аҳолининг кўпайиб бориши, ёки аксинча камайиб кетиши жамият тараққиётида маълум муаммолар келиб чиқишига сабаб бўлади. Ушбу муаммоларни олдини олиш, аҳолининг нормал ўсиб боришига эришиш учун демографик вазиятни мунтазам илмий тадқиқ этиб бориш зарурдир. Лекин бунинг ўзига хос томонлари бор. Чунки жаҳондаги давлатларда аҳолининг ўсиши ҳам, улардаги иқтисодий имконият, ижтимоий ҳолат ҳам бир хил эмас. Статистик маълумотларга қараганда, Ўзбекистонда аҳоли сони мунтазам кўпайиб келган. Масалан, 1865 йили ўлкада 3320 минг аҳоли истиқомат этган бўлса, 1920 йили аҳоли сони 4470 мингга, 1970 йили — 11800 мингга, 1991 йили — 20708 мингга ва 2004 йили 25707 мингга етди. Асримиз бошидан то ҳозирги даврга (2004 й.) қадар Ер шари аҳолиси 3,2 мартага кўпайган бўлса, Ўзбекистон аҳолиси 6,5 мартага кўпайди. Ўзбекистонда аҳолининг юқори суръат билан кўпайиб бориши, унинг ўзига хос демографик вазияти билан боғлиқдир. 19 — асрга қадар Ўзбекистон ҳудудида асосан ўзбеклар ва дини, урф — одатлари ўзбекларга яқин бўлган тожиклар, қорақалпоқлар (Амударёнинг қуйи қисмида ва Орол бўйларида), қозоқлар (шимолий — ғарбий чала чўлларда), қирғизлар (тоғлик жойларда — шарқда), туркманлар (жанубий — ғарбий чўлларда) яшаганлар.

20 — аср бошларида ўзбеклар учта йирик этник гуруҳ: воҳаларда яшаган қадимий ўтроқ аҳоли (20 — аср бошларида улар рус адабиётида — "сартлар" деб аталган); мўғуллар истилосигача бу ерда яшаган туркий халқлар; мўғуллар даврида ва ундан кейин 16 — асрда бу ерга келиб ўрнашган туркий қабилалар.

XIX – асрнинг 60–70 – йилларида Ўзбекистон ҳудудини Россия подшолиги босиб олди. Шу муносабат билан 19–аср охири – 20–аср бошларида Россия аҳолисининг бир қисми, жумладан, деҳқонлар кўчириб келтирилди ва Мирзачўлга жойлаштирилди; бу ерда янги казилган канал бўйлаб муҳожирлар аҳоли масканлари (посёлкалари) ташкил топди. 19–асрда Ўзбекистон ҳудудига Шарқий Туркистондан (Синьцзян) уйғурлар кўчириб келтирилди ва уларга шарқий қисмда тоғ водийларида яшаш учун жой ажратилди.

Ўзбекистон ҳудудидаги тарихий, ижтимоий – иқтисодий, сиёсий жараёнлар унинг аҳолисини шаклланишида, демографик вазиятида асосий омил ҳисобланади. Тадқиқотлар кўрсатишича, Ўзбекистонда аҳоли сони, таркиби ва демографик хусусиятларига оид маълумотлар 19 – асрнинг 2 – ярмидан бошлаб мавжуд.

19–аср охири – 20–аср бошлари. Ушбу даврга оид маълумотларга қараганда, республика аҳолиси мунтазам кўпайиб келган, лекин аҳолининг кўпайиши суръати турли тарихий даврларда турлича бўлган.

Республика аҳоли сони, таркиби ва демографик вазиятига оид маълумотлар асосан Ўзбекистонда ўтказилган аҳоли рўйхатлари (1897 й., 1926 й., 1939 й., 1959 й., 1970 й., 1979 й. ва 1989 й.) да мавжуддир. Шунингдек, аҳолишунос олимлар олиб борган тадқиқот натижалари, демографик йилномалар, социологик – демографик тадқиқот натижалари ҳам Ўзбекистон демографик хусусиятларини ўрганишда илмий манба ҳисобланади¹⁹.

Ўзбекистонда аҳоли сони динамикаси(минг киши)*

Йиллар	Жами аҳоли	Жумладан	
		Шаҳар аҳолиси	Қишлоқ
1865	3320	466	2854
1897	3948	743	3205
1920	4470	807	3663
1926	4621	1012	3609
1939	6347	1470	4877
1959	8119	2729	5390
1970	11800	4322	7478
1979	15391	6350	9041
1989	19880	8119	11761
1991	20708	8366	12342
1995	22562	8732	13830
2000	24582	9235	15347
2004	25707	9381	16326

¹⁹ М.К. Караханов. Некапиталистическая путь развития и проблемў народонаселения. – Ташкент. 1983. – С. 90; Численность населения Республики Узбекистан 1998. – Ташкент, 1999. – С.12; Показатели социально – экономического развития. Республики Каракалпакистан, областей и г. Ташкента. – Ташкент, 2000. – С.8.

* Жадвал М.К.Караханов. Некапиталистический путь развития и проблемў иародонаселения. Ташкент, 1983; "Численность населения Республики Узбекистан", Демографический ежегодник Узбекистана — 2003". — Ташкент, 2004. Статистик йилномалари маълумотлари асосида тузилган.

1897 — йил ўтказилган аҳоли рўйхатига мувофиқ Ўзбекистон ҳу — дудида 3,9 млн. киши яшаган; шундан 19 % шаҳар аҳолиси бўлган. Ўша кезларда Ўзбекистонда аҳоли такрор барпо этилиши туғилиш ва ўлимнинг юқори даражаси ўртача умр кўришнинг қисқалиги билан характерланади. Ёш болалар ўлими коэффициенти Европа ва Россиядагига қараганда 65—70% юқори бўлган. Туб аҳолининг миграцияси жуда паст эди. Ушбу ҳолатлар республикада аҳоли сони динамикаси шаклланишига таъсир этди.

Жадвал маълумотлари кўрсатишича, 19 — асрнинг бошига қадар республикада аҳоли жуда секин ўсган. 1897—1917 йилларда республика аҳолиси ҳар йили ўртача 27 минг кишига кўпайган. Ўртача йиллик ўсиш 0.7% ни ташкил этган. Аҳолининг ўсиши асосан туғилиш ва ўлим жараёнларига боғлиқ бўлган. Ўзбекистонда аҳоли табиий ўсишига оид статистик маълумотлар асосан XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб мавжуддир. Ушбу маълумотлар гувоҳлик беришича, Ўзбекистон ҳудудида XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларида туғилиш юқори даражада бўлган. Оилада фарзандлар туғилиши назорат этилмаган, яъни чекланмаган. Маса — лан, Е.С.Тимм, Б.Ц.Урланис маълумотларига қараганда 1885—1929 йилларда ҳар 1000 аҳолига нисбатан туғилган болалар сони 45—55 ни ташкил этган. Соддароқ қилиб айтганда, ҳар 1000 та аҳоли бир йилда туғилиш ҳисобига 45—55 тага кўпайган, бу туғилишнинг юқори кўрсаткичидир. Аҳолишунос олимлар М.Қ.Қорахонов, И.Р.Мулла — жоновларнинг илмий изланишларида ҳам Ўзбекистонда XIX аср охири XX аср бошларида туғилиш юқори бўлганлиги таъкидланади.²⁰ Туғилишнинг бундай юқори даражада бўлиши жуда кўп омилар билан боғлиқ, албатта. Улардаи дастлабкиси ўлкадаги мавжуд феодал ишлаб чиқариш муносабатлари эди.

Умуман олганда, капиталистик босқичгача мавжуд ижтимоий — иқтисодий даврларда туғилиш биологик характер касб этган, яъни сунъий равишда чекланмаган. Қулдорлик даврида ҳам, феодализм даврида ҳам кўп болаликдан ҳар бир оила, жамият манфаатдор бўлган. Сабаби оилада боланинг (айниқса ўтил боланинг) иқтисодий мавқеи жуда юқори турарди. Кўпгина мамлакатларда оила юмушларида, ҳунармандчилик, чорвачилик, деҳқончиликда болалар меҳнатидан фойдаланилган, оиладаги иқтисодий даромаднинг бир қисми бевосита болалар меҳнати орқали ҳосил қилинган. Демак, бола меҳнати миллий даромаднинг бир улушини ташкил этганлиги учун, у жамият томонидан ҳам қўллаб қувватланган.

²⁰ Тимм Е.С. Опыт изучения естественного движения населения в кишлаках. - Ташкент, 1935. - С.18; Б.Ц.Урланис. История одного поколения. - М., 1968. - С.83.; М.К.Карахонов. Некапиталистическая путь развития и проблемы народонаселения. -Ташкент, 1983. - С.134; Мулладжанов И.Р. Демографическое развития Узбекской ССР. -Ташкент, 1983. -С. 169.

Туғилишга таъсир этувчи навбатдаги омил — аёлларнинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрнидир. Маълумки, қадимда ўзбек аёллари, асосан, уй ишлари ва бола тарбияси билан банд бўлган. Улар халқ хўжалиги соҳаларида жуда кам қатнашганлар.

Шунингдек, жамиятда серфарзанд оилаларнинг қадрланиши, ҳурмат эътиборга сазовор бўлиши ҳам туғилишнинг юқори бўлишига олиб келувчи омиллардан ҳисоблангай. Қадимда кўп болали онанинг ўтирган ўрни, кийган кийимлари «муқаддас» деб билинган ва бола кўрмаган аёллар «Менга ҳам бола берсин», деган яхши ниятлар билан «муқаддас аёл» ўрнига ўтиришган. Янги келин — куёвларга солинган биринчи тун тўшагига ҳам серфарзанд аёллар думалаб, табаррук қилиб беришган. Бундай одатлар халқимизда маълум даражада бугунги кунга қадар ҳам сақланиб келмоқда.

Қадимда қишлоқ турмуш тарзининг кенг тарқалганлиги (XX аср бошларида Ўзбекистон аҳолисининг 80 фоизи қишлоқларда истиқомат этишган) қизларнинг ниҳоятда эрта турмуш қуриши, болалар (айниқса бир ёшгача бўлган) ўлимнинг юқорилиги каби олимлар ҳам оилаларда фарзандлар туғилишини чекланмаслигига олиб келган. Лекин туғилишнинг кўплиги, бу ҳали аҳоли кўпаяди дегани эмас Туғилган болалар тирик қолиб, ўсиб улғайсагина аҳоли кўпайиб боради. Маълумотлар кўрсатишича, Ўзбекистонда, ўтмишда аҳоли ўлими, айтиқса аёллар ва болалар ўлими жуда юқори бўлган.

Ўтмишда ўлкамиз аҳолиси ўртасида ўлим ҳолларининг юқорилигига, асосан ижтимоий — иқтисодий аҳволнинг оғирлиги сабаб бўлгандир. Бу даврда ўзбек меҳнаткашлари ҳам рус подшолиги, ҳам маҳаллий ер — мулк эгалари томонидан аёвсиз ишлатилганлар. Маҳаллий ишчиларга жуда кам иш ҳақи тўланиб, меҳнати ижтимоий муҳофаза этилмаган, аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш ниҳоятда паст даражада бўлган. Тиббий хизматнинг етишмаслиги, иссик иқлим, оғир меҳнат туфайли ўлкада юқумли касаликлар тарқалиб, жуда кўп аҳоли қирилиб кетган.

Ўзбекистондаги оғир турмуш шароити, тиббий хизматларнинг етишмаслиги, аҳоли ўртасида ўлимнинг кўплиги аҳолининг ўртача умр кўриш даврининг камайишига олиб келган. Ўтмишда Ўзбекистон аҳолисининг ўртача умр кўриш даври 32 ёш бўлган, холос (ҳозир 70 ёш).

Шундай қилиб қадимдан ўлкада туғилиш юқори бўлишига қарамай, аҳоли ўртасида ўлимнинг кўплиги, аҳолининг ўртача умр кўриш даври жуда қисқа бўлганлиги туфайли аҳолининг табиий ўсиш жараёни секин борган. Ўзбекистон ҳудудида аҳоли табиий ўсиш жараёнидаги ўзгаришлар қуйидаги жаadwalда яққол кузатилади.

Ўзбекистон аҳолисининг табиий ўсиши (1866–1920 йиллар)*

ҳар 1000 аҳолига нисбатан			
Аёллар	Туғилганлар	Ўлганлар	Аҳолининг табиий ўсиши
1866 – 1870	49,9	44,0	5,0
1881 – 1885	49,1	44,2	4,9
1901 – 1905	49,6	44,1	5,5

1916 – 1917	48,5	41,9	6,6
1920	44,8	33,8	11,0

*Жадвал "Народонаселения и экономика". – М., 1967. – С. 85; М.Бўриева. Оилада нечта фарзанд бўлгани маъқул. – Тошкент, 1995. – Б.16. маълумотларига асосланиб тузилган.

1886 – 1917 йилларда Ўзбекистонда аҳолининг табиий кўпайиши паст бўлган. Аҳолининг ўртача йиллик ўсиши 0,6 фоизни ташкил этган. Ушбу даврда Ўзбекистон аҳолиси 3 млн 320 мингдан 4 млн. 52 мингга етди холос. Яъни 31 йил – мобайнида ўлка аҳолиси атиги 638 минг кишига кўпайган холос. Бу кўрсаткич ҳозирги даврга қараганда 2 – 3 марта камдир.

Совет даври. 1920 – 1930 йиллардан бошлаб, Ўзбекистонда халқ хўжалик соҳалари ривожлана бошлади. Ўлкада экин майдонлари кенгайтирилиб, қишлоқ хўжалиги тараққий этди ва бу ўз навбатида қишлоқ хўжалиги билан банд аҳоли салмоғини кўпайишига олиб келди. Аста – секин саноат, қурилиш, транспорт тармоқлари ҳам ривожланиб, уларда ишлайдиган ишчилар сони ҳам ошиб борди, янги шаҳарлар барпо этила бошланди. 1897 – 1939 йилларда аҳолиси 50 мингдан ортиқ бўлган шаҳарлар сони 10 дан 23 га кўпайди. Аҳолининг ана шу тарзда ишлаб чиқариш воситалари ва ер – сув билан таъминланиши, қишлоқ хўжалиги ва саноатнинг ривожланиши Ўзбекистонда миллий даромаднинг кўпайишига олиб келди. Истеъмол маҳсулотларини ишлаб чиқариши ҳам ривожланди. Айниқса, сабзавот, полиз экинлари, узум, гўшт, тухум, сут каби озиқ – овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш кўпайтирилди. Натижада аҳолининг моддий эҳтиёжларини таъминлаш бир мунча ошди.

Ўзбекистонда ишчи ва деҳқонлар учун ҳам билим олишга кенг имконият яратилди. Республикада соғлиқни сақлаш тизими ривожланди. Агар 1913 йили Ўзбекистонда фақат 63 та касалхона аҳолига хизмат қилган бўлса, 1940 йилда уларнинг сони 139 тага етди. Ўзбекистонда оналик на болалиқни муҳофаза этиш муассасалари очилди ва фаолият кўрсата бошлади. Натижада, юқумли касалликлар сони кескин камайди. Ўлка аҳолисининг ҳам моддий ҳам маънавий ҳаётидаги қатор ижобий ўзгаришлар униинг демографик вазиятига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Биринчи навбатда аҳоли ўлими, жумладан аёллар ва болалар ўлими кескин камайди. Аҳолишунос олим Қорахонов М.К. маълумотиға қараганда, 1920 – 1930 йилларда Ўзбекистонда ҳар 1000 кишидан 19 – 23 таси ўлган бўлса, 1940 йилга келиб эса бу кўрсаткич 2 – 2,5 марта камайган ва 13 – 14 ни ташкил этган²¹. Айни пайтда ўзбек оилаларида туғилиш юқори даражада сақланиб қолаверган. Юқорида келтирилган далиллардан кўриниб турибдики, 1917 – 1940 йилларда ўлкада ўлимнинг кескин камайиши туфайли аҳолининг табиий ўсиши ва шу асосда унинг умумий сони кескин ортди. Бу даврда Республика аҳолиси йилига ўртача 1,5 фоиздан ўсиб борди ва унинг умумий сони 4 млн. 48 мингдан 6 млн. 55 мингга етди²².

²¹ М.К. Карахонов..., қайд этилган манба, 158 бет.

²² М.К. Карахонов..., қайд этилган манба, 90 бет.

Иккинчи жаҳон уруши 1941 йилдан бошлаб барча собиқ СССР таркибига кирган давлатлар қатори Ўзбекистоннинг ҳам иқтисодий, ижтимоий ва демографик вазиятига таъсир этди. Ўзбекистондан кўплаб эркаклар фронтга чақирилди. Қизларнинг турмушга чиқиши, янги оилалар пайдо бўлишига имкониятлар камайди. Уруш туфайли ўлкада очарчилик юзага келди, аҳолининг иқтисодий аҳволи оғирлашди. Бундай ҳолат Ўзбекистоннинг демографик ҳолатига салбий таъсир кўрсатди.

Ўзбекистон аҳолисининг туғилиши, ўлиши ва табиий кўпайиши (1920 – 1990 йиллар) *

Хар 1 000 аҳолига нисбатан			
Йиллар	Туғилганлар	Ўлганлар	Аҳолининг табиий ўсиши
1920	44,8	33,8	11,0
1930	38,7	17,1	21,6
1940	33,6	13,2	20,4
1950	30,9	8,8	22,1
1960	39,8	6,0	33,8
1970	33,6	5,5	28,1
1980	33,8	7,4	26,4
1990	33,7	6,1	27,6

*Жадвал илмий манбаларда ва статистик тўпламларда чоп этилган маълумотлар асосида тузилган.

Уруш йилларида Республикада никоҳга кириш ҳоллари икки марта камайди. Ўлим эса 1941 – 1945 йилларда 2–3 бараварга кўпайди, баъзи йиллари эса туғилганлар сонидан ҳам ошиб кетди. Натижада аҳолининг табиий ўсиш суръати қисқарди. Масалан, 1940 йилда Ўзбекистон аҳолиси 6 млн. 55 мингдан 1945 йилда 5 млн. 197 мингга тушиб қолди²³.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг тинч ҳаёт даври бошланиб, мамлакатимизда ижтимоий – иқтисодий ва демографик вазият яхшилана бошлади. Урушга кетган эркаклар қайтиши минглаб янги оилаларнинг пайдо бўлишига олиб келди. 1945–1950 йилларда туғилиш 20,7 фоизга кўпайиб, ўлим 7 фоизга камайди. Туғилишнинг бундай тез ўсиши аҳолининг кўпайишига қулай шароит яратди. Шунинг учун бу даврни аҳолишунос олимлар «компенсация» яъни «тўлдириш» даври деб аташган. Ушбу даврда Ўзбекистон аҳолиси 3,8 фоиздан кўпайиб, урушдан олдинги миқдорига етиб олди. Аҳолининг шундай юқори суръат билан ўсиши 1970 йилга қадар давом этди.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Ўзбекистонда аҳоли кўпайиб боришида маълум даражада миграциянинг ҳам (бошқа ҳудудлардан аҳолининг кўчиб келиши) ҳиссаси анчагинадир. Масалан, 1896 йилда мигрантлар жами аҳолининг 6,1 фоизини ташкил этган бўлса, 1925 йилга келиб уларнинг салмоғи 13,4 фоизга етди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида, 1966 йилги Тошкент зилзиласидан сўнг ҳам Ўзбекистонга кўп минглаб мигрантлар келиб, яшаш учун қолиб кетганлар. Умуман, махсус олиб борилган тадқиқотлар кўрсатишича, 1970–1987 – йилларга қадар

²³ М.К.Қарахонов. Қайд этилган манба. – 90 б.

республика аҳолисининг кўпайишида миграцияни ҳиссаси бир мунча юқори бўлган.

1970—1990 йилларда Ўзбекистонда аҳолининг ўсиш суръати аста—секин пасайиб борди. Агар 1950—1970 йилларда Республика аҳолиси ҳар йили ўртача 3,5 фоиздан дан кўпайган бўлса 1980—1990 йилларда, бу кўрсаткич 2,7 фоизни, 1991—2000 йилларда 1,9 фоизни ташкил қилди. Бунинг асосий сабаби кейинги йилларда ўзбек оилаларида ҳам, фарзандлар туғилишининг камайиб боришидир. Масалан, 1960 йилда Республикада ҳар 1000 аҳолига нисбатан туғилган болалар сони 39,8 ни ташкил этган бўлса, 1990 йили бу кўрсаткич 33,7 ни ташкил этди ёки 6,7 пунктга камайди.

Туғилиш даражасининг камайиб борганлиги оилада бешинчи ва ундан кейинги (олтинчи, еттинчи, саккизинчи ва ҳ.к.) туғилаётган болалар салмоғининг қисқариб боришида ҳам кузатилади. Улар 1970 йилда жами туғилган болаларнинг 43,1 фоизини ташкил этган бўлса, 1990 йилда 14,3 фоизини ташкил этди ёки уч мартага қисқарди. Умуман 1950—1990 йилларда Ўзбекистон аҳолиси 6 млн 264 минг кишидан 20 млн 322 минг кишига етди.

Республиканинг мустақиллик даври. Маълумки 1986—1990 йиллардан собиқ СССР нинг парчаланиш жараёни бошланди. Натижада унинг таркибига кирган қатор республикалар, шу жумладан, Ўзбекистон ҳам мустақил тараққиёт йўлига ўтди. Собиқ СССР таркибидаги давлатлар хўжалиги бир бутун организм, тизим сифатида бирлашиб ривожланар эди. СССРнинг парчаланиши натижасида ана шу тизим бузилди. Энди ҳар бир давлат ўз хўжалик тизимини ўзи янгитдан барпо этиб, ривожлантириши зарур бўлди. Бунинг учун маълум вақт ва имконият керак. Ана шу вақтда мустақил тараққиёт йўлига кирган ҳар бир давлатни бошқаришда маълум қийинчиликлар бўлиши муқаррардир. Чунки ушбу вақтда давлат бир томондан ўз халқини моддий—маънавий эҳтиёжини таъминлаши керак бўлса, иккинчи томондан ўз хўжалик тизимини барпо этиши, ривожлантиришга керақдир. Бу вақт ўтиш даври деб аталиб, бу даврда давлат раҳбарияти жуда кўп ижтимоий—иқтисодий муаммоларни ҳал этиши лозимдир. Ўзбекистон давлати ҳам бундан мустасно эмас. Ўтиш даврида Ўзбекистонда аҳолининг ижтимоий—иқтисодий ҳаётида қийинчиликлар, ўзгаришлар юз берди. Пулнинг қадрсизланиши, аҳолининг мунтазам равишда давлат томонидан ижтимоий муҳофаза этиб турилишига қарамай, маълум иқтисодий қийинчиликларга сабаб бўлди.

Ўзбекистонда хорижий сармоядорлар билан ҳамкорликда кўплаб корхоналар қурилди, маҳсулотлар ишлаб чиқарила бошланди. Бир сўз билан айтганда, ўлкада хорижий ўлкалар, айниқса Ғарб давлатлари ишлаб чиқариш усуллари хўжалик маҳсулотлари кенг тарқала бошлади. Шунинг билан бир қаторда Ўзбекистонда хорижнинг тиббий воситалари, айниқса ҳомиладорликдан сақланувчи тиббий воситалар ҳам аҳоли эҳтиёжига ҳавола этилди.

Ўлкада содир бўлган ижтимоий – иқтисодий ўзгаришлар биринчи навбатда, унинг демографик вазиятига ўз таъсирини кўрсатди. Аввало республикада туғилиш сезиларли даражада қисқарди (бу ҳақда 3 – мавзуда батафсил тўхталамиз).

Статистик маълумотлар кўрсатишича, республикада аҳолининг кўпайиш суръати 1991 – 2005 йилларда икки баробарга камайган.

Ўзбекистонда аҳоли сонининг ўсиши динамикаси

Йиллар	Аҳолининг ўртача йиллик ўсиши % ҳисобида	Йиллар	Аҳолининг ўртача йиллик ўсиши % ҳисобида
1886 – 1917	6,6	1960 – 1970	4,2
1917 – 1940	1,5	1970 – 1980	3,5
1940 – 1950	–0,6	1980 – 1990	2,7
1950 – 1960	3,2	1991 – 2000	1,9
		2000 – 2004	1,8

Ўзбекистонда мавжуд аҳоли сонининг ўзгариш кўрсаткичлари (компонентлари, 1000 киши) *

Йиллар	Йил бошида аҳоли сони	Йил давомида ўзгаришлар			Йил охирида аҳоли сони	Йиллик умумий ўртача йиллик ўсиш, %
		умумий ўсиш	табиий ўсиш	Миграцион ўсиш		
1998	23867,4	363,2	413,2	– 50,0	24230,6	1,52
1999	24230,6	352,2	414,3	– 62,1	24582,8	1,45
2000	24582,8	325,4	392,0	– 66,6	24908,2	1,32
2001	24908,2	302,6	380,4	– 77,8	25210,8	1,21
2002	25210,8	312,2	395,5	– 83,3	25523,0	1,23
2003	25523,0	279,5	372,5	– 93,0	25802,5	1,10
2004						

* Жадвал "Демографический ежегодник Узбекистана – 2003". – Ташкент, 2004. – Б.29. – статистик тўплам маълумотлари асосида тузилган.

Шаҳар аҳолиси. Республикада шаҳар аҳолисининг абсолют сони мунтазам ўсиб келган. (Жадвал 1). Шаҳар аҳолисининг ўсиши айниқса совет даврида максимал даражага етган. 1917—1990 – йилларда шаҳар аҳолисининг сони тўққиз марта ошди, бу республика умумий аҳолисининг ўсиш суръатидан икки марта юқори. 1991 – 2004 – йилларда Ўзбекистонда шаҳар аҳолисининг ўсиш суръати сезилари камайди. Бунинг асосий сабаби шаҳарларда туғилишининг пасайиб кетганлигида.

Қишлоқ аҳолисининг мунтазам равишда ўсиб бориши Ўзбекистоннинг демографик тараққиётига хос хусусият бўлиб келган. Совет даври йилларида қишлоқ аҳолисининг сони 1917 йилги 3,5 млн.дан 1990 йилда 12,0 млн. кишига етган, яъни мазкур давр мобайнида 3,5 мартадан ҳам кўпроқ ошган. Қишлоқ аҳолиси сонининг ўсиши ҳозирги

вақтда давом этмоқда ва бу ҳол урбанизация жараёнини секинлашишига олиб келмоқда.

**Ўзбекистонда шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг салмоғи
(фоиз ҳисобида) ***

	Шаҳар аҳолиси		Қишлоқ аҳолиси	
	1991	2004	1991	2004
Ўзбекистон Республикаси	40,5	36,5	59,5	63,5
Қорақалпоғистон Республикаси	48,2	48,7	51,8	51,3
Андижон вилояти	2,2	29,8	67,8	70,2
Бухоро вилояти	34,5	30,0	65,5	70,0
Жиззах вилояти	28,7	29,9	71,3	70,1
Қашқадарё вилояти	26,3	24,8	73,7	75,2
Навоий вилояти	41,2	39,8	58,8	60,2
Наманган вилояти	38,2	37,5	61,8	62,5
Самарқанд вилояти	30,8	25,9	69,2	74,1
Сурхондарё вилояти	19,3	19,4	80,7	80,6
Сирдарё вилояти	34,9	31,4	65,1	68,6
Тошкент вилояти	44,2	39,5	55,8	60,5
Фарғона вилояти	31,2	28,4	68,8	71,6
Хоразм вилояти	27,4	22,6	72,6	77,4
Тошкент шаҳри	100	100	—	—

*Жадвал "Демографический ежегодник Узбекистана — 2003".— Ташкент, 2004. — Б.31. — статистик тўплам маълумотлари асосида тузилган.

Ўзбекистонда аҳолининг 2,3 миллиони Андижон вилоятида жойлашган. Андижон ҳудуди Республика ҳудудининг 0,9 % ни ташкил этган ҳолда, аҳолисини эса 9 % и Андижон вилоятида яшайди. Андижон аҳолисининг зичлиги бўйича республикада биринчи ўринда туради. 2004—йилда вилоятда 1 кв км га 551,2 киши тўғри келмоқда. Фарғона вилояти ҳам Республикадаги аҳолиси энг зич жойлашган ҳудудлардан бўлиб, бу ерда зичлик 419,6 кишини ташкил этади. Республика аҳолисининг эса 10% и истиқомат этади. Аҳоли сони бўйича Самарқанд вилояти Республикада 1—ўринда туради, аҳолисининг сони 2,8 млн ни ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасида шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг ҳудудлар бўйича жойлашуви *

	2004 йил		
	Жами аҳоли	Шаҳар аҳолиси	Қишлоқ аҳолиси
Ўзбекистон	25707,4	9381,3	16326,1
Қорақалпоғистон	1560,3	760,6	799,7
Андижон вилояти	2309,1	687,1	1622,0
Бухоро вилояти	1490,1	446,4	1043,7
Жиззах вилояти	1030,7	308,6	722,1
Қашқадарё вилояти	2336,4	579,7	1756,7
Навоий вилояти	804,2	319,8	484,4

Наманган вилояти	2042,5	765,2	1277,3
Самарқанд вилояти	2826,1	732,6	2093,5
Сурхондарё вилояти	1864,2	361,3	1502,9
Сирдарё вилояти	668,5	209,7	458,8
Тошкент вилояти	2430,4	960,6	1469,8
Фарғона вилояти	2799,2	795,0	2004,2
Хоразм вилояти	1410,3	319,3	1091,0
Тошкент шаҳри	2135,4	2135,4	—

* Жадвал "Демографический ежегодник Узбекистана – 2003". – Ташкент. 2004. – Б.80. – статистик тўплам маълумотлари асосида тузилган.

Ўзбекистоннинг барча вилоятларида ҳам 1991–2004 йилларда аҳолининг ўсиш суръати бир мунча камайганлиги кузатилади. Аҳоли кўпайиш суръатининг пасайиб бориши ўлкада қатор иқтисодий муаммоларни ҳал этишда бир мунча қулайдир, лекин масаланинг иккинчи томони бор. Агар Ўзбекистонда туғилиш шундай суръат билан камайиб борса келажақда аҳолининг демографик қариши, яъни аҳоли таркибида қарилар салмоғининг ошиб бориши каби муаммоларни келтириб чиқариши муқаррардир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда олиб борилаётган социал сиёсат аввало аҳоли саломатлигига, оила мустақиллигига қаратилмоқда. Дарҳақиқат, ушбу сиёсатни амалга ошириш, Республиканинг бугунги қулай демографик – вазиятини сақлаб қолиш энг биринчи ва долзарб вазифадир. Ўзбекистоннинг демографик вазиятида кейинги беш йилда кескин ўзгариш содир бўлди. Республикада аҳолининг ўртача йиллик ўсиш суръати яна ҳам пасайиб кетди.

Семинар саволлари:

1. 19–20 асрлардаги ижтимоий – иқтисодий ривожланиш ва аҳоли сони динамикаси.
2. Совет даврида Ўзбекистоннинг ривожланиши ва демографик вазияти.
3. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон аҳоли сони динамикасидаги ўзгаришлар.

Амалий машғулот:

1. Ўзбекистонда аҳоли сони динамикасини графикда ифодаланг.
2. Аҳолини вилоятлар бўйича тақсимланишини % да ҳисобланг.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Энциклопедияси. Т.;1997;
2. Демографический энциклопедический словарь. М.;1985;
3. Ахмедов Э, 3. Саидаминова, Ўзбекистон Республикаси. Т.,1998,
4. Ата-Мирзаев О.Б, Гентшке В.М., Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. Ташкент., 1998.
5. Буриева М.Р. Рождаемость в Узбекистане. Ташкент, 1991.
6. Караханов М.К. Некапиталистический путь развития и проблемы народонаселения. Ташкент, 1983.
7. Максакова Л.П. Миграция населения Республики Узбекистан. Ташкент, 2000.

8. Мулляджанов И.Р. Демографическое развитие Узбекской ССР. Ташкент. 1983.

Ўзбекистонда меҳнат ресурслари шаклланиши ва жойлашининг баъзи бир демографик, географик ва геоэкологик хусусиятлари

Демографик жараёнлар ҳаётнинг барча иқтисодий ва ижтимоий соҳаларига бевосита таъсир этувчи жараён ҳисобланади. Аҳолишуносликни ривожланишининг умумий қонуниятлари алоҳида иқтисодий ва табиий шароитларга эга ҳудудларда кўпгина жиҳатларига кўра мураккаб муаммоларни келтириб чиқаради ва фан олдида янги муаммоларни қўяди. Чунки, бу жараёнлар инсон ҳаёт – мамоти тарзини ифода этувчи фандир.

Юқорида қайд этилган жиҳатлар алоҳида минтақаларда катта илмий ва амалий аҳамиятга эга ва улар қуйидагилар:

- а) аҳоли умумий сонидаги ўзгаришларни ҳисобга олиш;
- б) таркибидаги қишлоқ ва шаҳар аҳолиси улуши;
- в) меҳнат ресурслари бандлигининг тармоқ таркиби ва уларнинг жойлашуви кабилар.

Шу жиҳатлар эътиборга олинishi ишлаб чиқаришнинг самарали жойлашуви ва ишчи кучларидан тўла фойдаланишда вазифани амалий жиҳатдан мувофиқлаштиради. Шунингдек, ҳар бир мамлакатнинг демографик сиёсати ҳам муҳим бўлиб, у нафақат шу мамлакат балки у билан чегарадош давлатларнинг аҳоли билан боғлиқ иқтисодий – ижтимоий манфаати, ҳудудда ҳукм сураётган умумменталитетга ҳам мос келиши лозим.

Маълумки, Марказий Осиё минтақасидаги демографик жараёнлар жаҳон урушлари ва аср охиридаги геосиёсий ўзгаришлар (мамлакат – ларнинг мустақилликка эришиши) билан боғлиқ бўлган бўлса, мамла – катларнинг суверен давлатларга айланиши арафасида демографик жараёнлар янада фаоллашди. Улар минтақадаги этник руслар, татарлар ва бошқа халқларнинг Россия ва бошқа мамлакатларга кўчиб кетиши билан боғлиқ бўлди. Бироқ, ўтган 15 йил мобайнида, бу жараёнлар ҳозирга қадар давом этмоқда.

Шу баробарида минтақада аҳоли таъминоти иқтисодий ва ижтимоий шарт – шароитлари билан боғлиқ муаммолар уларнинг барчасига хослигича қолмоқда. 1994 йилларда Орол экологик инқирози ҳудуди (Қорақалпоғистон Республикаси, Қозоғистон, шундан Қизил Ўрда ва Октябинский областлари)дан 75 минг киши ҳар йили кўчиб кетишган[1]. Шу тариқа, Ўзбекистондаги демографик жараёнларнинг ривожланишида экологик шарт – шароитлар, айниқса, экологик муаммолар ичида сув таъминоти муҳим ўрин тутди.

1991 йил собиқ Иттифоқнинг парчаланиб кетиши муносабати билан Марказий Осиёдаги сиёсий – иқтисодий вазият ўзгарди, яъни бу ҳудудда пайдо бўлган 5 та мустақил давлатда бозор иқтисодиётига асосланган

муносабатлар шаклланди. Бироқ, минтақадаги экологик вазият табиатдан фойдаланишни бошқаришда ўзгача ёндашиш заруриятини келтириб чиқарди. Бу биринчи навбатда, минтақадаги сув ресурслари тақсимооти билан боғлиқ бўлди. Ўтиш давридаги алоҳида мамлакатлар ўз тамойилларини ишлаб чиқарган бир пайтда, минтақадаги бу борадаги халқаро тамойилларнинг ишлаб чиқиш заруриятини келтириб чиқарди. Шу муносабат билан 1991 йилнинг октябрида Марказий Осиё давлатлари сув хўжаликлари органлари раҳбариятлари келишувлари асосида 1992 йилнинг февралига келиб, Амударё ва Сирдарё ҳавзасидаги сув ресурсларидан фойдаланиш ҳақидаги 5 та давлат ўртасида келишув имзоланди. Давлатлараро сув хўжалигини координацион комиссиясига асос солинди. Ўтган давр мобайнида, бу комиссиянинг 39 та йиғилиши бўлиб ўтди. Масалан, 2004 йилнинг 26—27 майида бўлган йиғилишида вегетация даври давомида сув ресурсларидан оқилона фойдаланишда барча давлатлар манфаатлари эътиборга олиниши лозимлиги тўғрисида келишиб олинди. Бироқ, сув ресурслари танқислиги минтақавий муаммолигича қолмоқда ва халқаро аҳамият касб этмоқда.

Ҳозир Ўзбекистонда олинадиган чучук сувнинг 92 фоизи қишлоқ хўжалигида, 6 фоизи саноатда, 0,5 фоизи коммунал хўжалиқда ишлатилади, 1,5 фоизи эса буғланиб кетади. Шундай экан, аҳолисининг аксарият қисми қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳоли пунктларида чучук сувнинг аҳамияти кишилар турмуш тарзини белгиловчи энг муҳим восита сифатида майдонга чиқади. Кейинги йилларда, қишлоқ хўжалигида сувдан тежамкорлик билан фойдаланишга эътибор қаратилмоқда. Бироқ, бу борадаги ишларни ҳамон талаб даражасида деб бўлмайди. Айниқса, бу бозор иқтисодиёти шароитида янги пайдо бўлган хўжалик субъектлари (фермер хўжаликлари) олдидаги муҳим муаммодир. Шу боис, қишлоқ хўжалигида сувни тежаб фойдаланишни кўзда тутган лойиҳалар ва дастурлар кўлами ва уларнинг амалиётдаги жорий этилишига жиддий эътибор қаратишни тақозо этади.

Маълумки, меҳнат ресурсларининг деярли 96—98% меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳолидан ташкил топади. Иқтисодиётда банд бўлган пенсионерлар ва ўсмирларнинг меҳнат ресурслари сонидаги улуши 4% дан ошмайди. Унинг деярли 3,5% пенсионерлардан иборат. Ўзбекистонда ҳам меҳнат ресурсларининг таркиби деярли ана шундай нисбат билан ифодаланади.

Меҳнат ресурсларининг миқдорий ва сифат кўрсаткичлари шаклланиш, тақсимланиш ва улардан фойдаланиш жараёнларининг бевосита ва билвосита таъсири натижасида ўзгариб туради. Ушбу жараёнлар ўз навбатида табиий, ҳудудий ва социал ҳаракатларга алоқадор бўлади.

Аҳолининг табиий ҳаракати туғилиш, ўлим ҳамда никоҳланиш ва ажралиш жараёнларини ўз ичига олади. Уни аҳолини табиий такрор барпо этилиши деб ҳам аташади. Ушбу жараённи демография фани ўрганеди.

Аҳолининг ҳудудий (географик) ҳаракати унинг миграцион фаолияти билан белгиланади. Бунда айниқса, давлатлараро миграцион жараёнлар муҳим ўрин эгаллайди. Чунки давлатлараро миграцион жараёнлар мамлакат аҳолисининг миқдорий таркибига таъсир кўрсатади. Миграцион жараёнларни иқтисодий – ижтимоий география фани тадқиқ этади.

Ўзбекистонда аҳоли ва меҳнат ресурслари сонининг ўсишида табиий ҳаракат кўрсаткичлари ҳал қилучи аҳамият касб этмоқда. Лекин табиий ҳаракат жараёнларида туғилиш маълум даврдаги аҳоли сонига дарҳол таъсир кўрсатса, меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сонига бир хил шароитда фақат 16 ёшдан кейин таъсир қилади. Ўлим жараёни учун ҳеч қандай ёш чегараси мавжуд эмас. Бироқ мазкур жараён ўзига хос йўналишга эга. У «0» дан «1» ёшгача нисбатан катта бўлиб, ундан кейинги 1 – 13 ёшларда жуда кичик кўрсаткичлар билан ифодаланади. Ундан кейинги 14 ёшдан бошлаб, ўлим даражаси аста – секин, кейинчалик нисбатан тез, 65 ёшдан кейинги даврда тез суръатларда пасая боради. Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, туғилганлар ичида ўғил болалар сони ва салмоғи қиз болаларга нисбатан катта бўлади. Лекин бу ҳолат 13 – 14 ёшда ўғил болалар ичида ўлим нисбатан кўп бўлганлиги сабабли ўзининг аҳамиятини йўқотади. Умуман олганда, ўлим ҳодисаси бир хил шароитда эркаклар ўртасида аёлларга нисбатан кўпроқ кузатилади, 65 ёшдан кейинги даврда эса мазкур демографик қонуниятнинг таъсири яна ҳам яққолроқ тус олади. Натижада пенсия ёшидаги аҳолининг фақат чорак қисмини эркаклар ташкил этади, холос.

Кейинги, аниқроқ қилиб айтганда, XX асрнинг 90 – йилларидан кейинги даврларида Ўзбекистонда туғилиш ва табиий ўсиш даражаларининг кескин пасайиши аҳоли, шу жумладан меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони ва салмоғига жуда катта таъсир кўрсата бошлади. Маълумки Ўзбекистонда туғилиш ва табиий ўсиш даражалари XX асрнинг 60 – йилларда энг юқори нуқталарга етиб, ундан кейинги даврда аста – секин пасая бошлади. Чунончи, туғилиш даражаси 60 – йилларда 36 – 38 промилледан 1980 йилда 33,9 промиллегача, 1990 йилда 33,7 ва 1995 йилда 29,4 промиллега пасайган бўлса, кейинги 1995 – 2003 йилларда 29,4 промилледан 19,8 промиллега тушиб кетди ёки салкам 10 пунктга қисқарди. Худди шундай тенденция табиий ўсиш динамикасига ҳам хос бўлди. Табиий ўсиш коэффициенти 1995 йилда 22,8 промилледан 2003 йилда 14,5 промиллега тушиб қолди. Табиий ҳаракат жараёнларида бўлиб ўтган мазкур «ўзгаришларни» жуда жиддий ўзгаришлар деб аталса муболоға бўлмайди.

Ўзбекистон демографик ривожланишида юз бераётган ўзгаришлар жараёнларнинг мутлоқ кўрсаткичларида ҳам ўз ифодасини топтоқда.

Ўзбекистон аҳолисининг табиий ва миграцион ўсиши

Йиллар	Аҳоли сони минг киши	Аҳоли сонининг умумий ўсиши		Шу жумладан			
		минг киши	%	Табиий ўсиш		Миграцион ўсиш	
				минг киши	улуши, %	минг киши	улуши, %
1980	15757	366,0	100,0	417,4	114,0	- 51,4	- 14,0
1985	17972	451,0	100,0	547,4	121,3	- 96,4	- 21,3
1990	20222	386,0	100,0	567,4	146,9	- 181,4	- 46,9
1991	20608	498,0	100,0	593,1	119,1	- 95,1	- 19,1
1992	21106	496,0	100,0	570,4	115,1	- 74,4	- 15,1
1993	21602	490,0	100,0	544,3	111,0	- 54,3	- 11,0
1994	22092	370,0	100,0	532,0	143,8	- 162,0	- 43,8
1995	22462	444,0	100,0	533,0	120,2	- 89,8	- 20,2
1996	22906	443,0	100,0	543,5	122,7	- 100,5	- 22,7
1997	23349	423,0	100,0	499,3	117,5	- 76,3	- 17,5
1998	23772	364,0	100,0	492,9	135,4	- 128,9	- 35,4
1999	24136	352,0	100,0	490,0	139,2	- 138,0	- 39,2
2000	24488	325,0	100,0	392,0	120,6	- 67,0	- 20,6
2001	24813	303,0	100,0	382,7	126,3	- 79,7	- 26,3
100,0	25116	312,0	100,0	395,5	126,8	- 83,9	- 26,8
2003	25428	273,0	100,0	372,0	136,3	- 99,9	- 36,3
2004	25701	-	-	-	-	-	-
1991 – 2003й.	-	5093,0	100,0	6342,4	124,5	- 1249,4	- 24,5

Мамлакатда туғилган болалар сони 1980 йилда 540,0 минг, 1990 йилда 691,6 минг, 1995 йилда 669,8 минг тани ташкил этган бўлган бўлса, ушбу кўрсаткич 2000 йилда 527,6 минг ва 2003 йилда 509,4 минг болага тенг бўлди, холос. Табиий ўсишнинг мутлоқ кўрсаткичи 1980 йилда 421,1 минг боладан, 2000 йилда 392,0 минг тага 2003 йилда эса 372,9 мингга болага тушиб қолди.

Ўзбекистон аҳолиси ва меҳнат ресурсларининг сони ва таркибига миграция жараёнлари айниқса давлатлараро миграция жараёнлари таъсир кўрсатмоқда. Бу таъсир XX асрнинг 80–90 йилларигача бир тенденция билан, ундан кейинги даврда бутунлай бошқа тенденция билан ифодаланмоқда. Чунки миграция сабаблари, мотивлари ана шу даврларда турлича бўлган.

Баъзи бир экстремал воқеа ва ҳодисалар бўлиб ўтган йилларни ҳисобга олмаганда, республика XX аср 80 йилларнинг ўрталаригача бўлган даврда мусбат миграция сальдосига, ундан кейинги даврда эса манфий миграция сальдосига эга бўлмоқда.

Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳолининг сони жами аҳоли сонига нисбатан юқорида қайд этиб ўтилган қонуниятлар ва

ўзгаришлар таъсирида 1,5 мартадан зиёд бўлган суръатларда ўсмоқда. Чунончи, мамлакатда 1991–2000 йилларда жами аҳоли сони йилига ўртача 1,9% ўсган бўлса, ушбу кўрсаткич меҳнатга лаёқатли аҳоли бўйича 2,5 %, 2000–2004 йилларда эса тегишли равишда 1,2 ва 3,2 % ташкил этди. Бунинг натижасида меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли — нинг жами аҳоли сонига улуши муттасил кўпайиб бормоқда. Мамлакатда 1991 йилда 20608 минг кишига тенг жами аҳолининг 10120 минг кишига ёки 48,9% тенг қисми меҳнатга лаёқатли ёшга эга бўлган бўлса, ушбу кўрсаткич 2003 йилда 55,0% ташкил этди. Шунингдек, Ўзбекистонда жами аҳоли сонига нисбатан иқтисодий банд аҳоли сони ва салмоғи кўпайиши давом этмоқда. Иқтисодий банд аҳолининг жами аҳоли сонига улуши 1991 йилда 33,2% дан, 2000 йилда 36,0%га, 2003 йилда эса 37,5% га етди. Шунга қарамасдан, ушбу кўрсаткич ривожланган мамлакатларга хос кўрсаткичдан анча паст эканлигини эътироф этиш лозим. Ўзбекистонда ҳар 100 кишига унда банд бўлмаган 166 киши тўғри келади. Бундай ҳолатнинг шаклланишида демографик хусусиятлардан ташқари иқтисодий муаммоларнинг даставвал саноат ва хизмат кўрсатиш соҳасининг етарли даражада ривожланмаганлиги, қишлоқ жойларда қишлоқ хўжалиги билан алоқдор бўлмаган тармоқларда иш жойларининг етишмаслиги ҳал қилувчи ролни ўйнамоқда.

Ўзбекистоннинг ҳозирги халқаро миграция алоқалари

Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида халқаро иқтисодий муносабатлар тизимига қўшилиши уни жаҳон меҳнат бозорида ҳам фаол қатнашишини тақозо этади. Иқтисодий ислоҳ қилишнинг дастлабки йилларидаги ўзгаришлар, демографик вазиятнинг мурак — каблиги Ўзбекистонни ишчи кучини экспорт қилувчи давлатга айлантириши мумкин. Шу билан бирга бошқа хорижий мамлакат — лардан юқори малакали ишчи кучини жалб қилиш имкониятлари ҳам мавжуд. Собиқ иттифоқнинг бошқа республиклари каби Ўзбеки — стонда ҳам аҳолининг ташқи миграцияси икки оқимда рўй бермоқда:

— меҳнат миграцияси, яъни қайтиб келиш ва фуқароликни қайта сақлаш шарти билан;

— этник миграция, яъни қайтиб келмаслик ва фуқароликни сақламаслик шарти билан.

Ҳозирда Ўзбекистонда жаҳон меҳнат бозорида фаол қатнашишни таъминловчи ташкилий — ҳуқуқий асослар шаклланимоқда ва бу соҳадаги давлат сиёсати амалга оширилмоқда.

Ҳозирги пайтда халқаро меҳнат ташкилотига 170 та давлат, жумладан Ўзбекистон Республикаси ҳам аъзо бўлиб, ташқи меҳнат миграцияси соҳасида давлат сиёсатини ишлаб чиқишда ушбу ташкилот қабул қилган ҳужжатларга амал қилмоқда. Хусусан, Республикада «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонун қабул қилинди. Мазкур қонунда Ўзбекистон фуқароларини чет

элларда ўз касби бўйича шуғулланиш ҳуқуқи, мамлакат ташқарисида уларни ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, ишга жойлаштиришни тартибга солиш ва бу жараёни мувофиқлаштириш борасида давлатнинг жавобгарлиги мустаҳкамлаб қўйилган.

Ҳозирда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари хорижий давлатларда ўз касблари бўйича меҳнат фаолиятларини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 14 июлдаги «Ишчи кучларини олиб келиш ва ташқарига олиб чиқиш масалаларини тартибга солиш тўғрисида» ги қарорига ва шу билан тасдиқланган Низомга асосан амалга оширмоқдалар. Ўз навбатида мамлакатга келиш ва мамлакатдан чиқиб кетиш тўғрисидаги, хорижда ишлаётган Ўзбекистон фуқароларини ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун лойиҳалари тайёрланмоқда. Шунингдек, Ўзбекистонда ташқи миграция соҳасидаги сиёсатни ташкилий жиҳатдан таъминлаш ишлари ҳам амалга оширилмоқда. Шу мақсадда меҳнат вазирлик қошида муҳожир – меҳнаткашлар ишлари бўйича республика агентлиги тузилган. Бу ташкилот вазирликнинг қарорига биноан ишчи кучини экспорт қилиш учун хорижий шериклар билан битимлар ва контрактлар тузади, чет элларда ишлаш учун мутахассисларни танлайди, уларни жўнаб кетишларини ташкил қилади, контракт шартларини бажарилишини назорат қилиб боради ва ҳ.к.

Республикада фуқароларнинг ташқи меҳнат фаолияти лицензиялар ёрдамида бошқарилиб борилади. Фуқароларни ишга ёллаш ва хорижда ишга жойлаштириш билан шуғулланувчи барча жисмоний ва юридик шахслар ёки хорижий иш берувчилар билан хусусий равишда контракт тузилган фуқаролар ҳамда ишлаш учун Ўзбекистонга келаётган чет эл фуқаролари тегишли давлат идораларидан рухсатнома (лицензия) олишлари лозим.

Хулоса қилиб айтганда, юқорида қабул қилинган ҳуқуқий, ташкилий – иқтисодий хусусиятга эга бўлган ҳужжатлар, ташқи меҳнат миграцияси соҳасида давлат сиёсатининг асосий вазифаларини ҳал этишга йўналтирилган, яъни миллий меҳнат бозорида ишчи кучи касб – малака таркибини мувозанатга келтиришга, хорижда ишлаётган, яширин ташқи меҳнат миграциясининг олдини олишга ва бошқаларга қаратилган.

Айни вақтда Ўзбекистонда меҳнат бозорини ахборот методик базаси шаклланишига қараб, давлат миграция хизматини янада кенгайтириш билан бир қаторда шундай вазифани бажарувчи муқобил хизматни ҳам ривожлантириш чоралари қидиришмоқда.

Республика кўламида урбанизация юқори бўлган Наманган вилоятида шаҳарда иш билан банд бўлганлар улуши анча юқори. Агар қишлоқ аҳолисини иш билан бандлиги вилоятлар бўйича ўрганиб чиқиладиган бўлса, бу суст урбанизациялашган Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида юқори эканлиги аён бўлди. Умуман олганда мамлакат ҳудуди бўйича иш билан банд бўлганларнинг

тақсимланиши ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий тузилмасини акс эттиради.

Республика бозор муносабатларига кириши давомида ишлаб чиқаришда меҳнатни ташкил этишнинг янги шаклари тобора кўпроқ роль ўйнайди. Бу аҳолини иш билан таъминлашни ўсишига олиб келади. Бозор муносабатларини ривожланиши ижтимоий ишлаб чиқариш соҳалари ўртасида ва уларнинг ичидаги эмас, балки мулкчилик шакллари ва меҳнатни ташкил этиш турлари ҳамда мамлакат ҳудудлари ўртасида иш билан бандларини қайта тақсимланишига кўмаклашади.

Таъкидлаш жоизки, фаолият шакллари ва мулкчилик шакллари бўйича иш билан бандликни тақсимланиши ўрганиб чиқиладиган даврда бир қанча омиллар, шу жумладан иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар, давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш, ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий жойлашишининг ўзгариши, демографик вазият ва бошқалар таъсирида ўзгаради.

Ноишлаб чиқариш соҳасида иш билан бандликни энг умумий тенденциялари қуйидагилардан иборатдир:

— молиявий ресурслар етишмаслиги (илм — фан ва илмий хизмат кўрсатиш, маданият ва санъат, бошқарув) туфайли келиб чиққан иш билан бандлик даражаси ошишининг унчалик юқори эмаслиги;

— бюджетдан молиялаштиришдаги қийинчиликларга қарамай, иш билан бандлик даражасини асосан сақланиб қолиши (соғлиқни сақлаш, таълим);

— жамият учун ниҳоятда зарур соҳаларда (уй — жой коммунал хўжалиги, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш ва бошқалар) иш билан бандликнинг кенгайиши сабабли ходимлар сонининг кўпайиши.

Маълумки, Ўзбекистон туб аҳолисининг миграциясига мойиллиги жуда кам. Маҳаллий аҳоли айниқса, хорижий мамлакатларга кўчишга интилмайди. Аҳолининг миграциясига кам мойиллик хусусиятлари собиқ иттифоқ даврида аниқ мақсад сари йўналтирилган. Бу давлат — нинг «темир парда» ҳамда «ёпиқ эшиклар» ўз аксини топиб, янада мустақамланди. Совет давридаги миллий республикалардаги миграция жараёнларини кўчадаги бир томонлама ҳаракатга ўхшатса бўларди. Марказий Осиё республикалари, жумладан, Ўзбекистон, Собиқ иттифоқнинг бошқа республикаларига қараганда советлар мустамлакаси даврида кучли миграция босқинчилигига мубтало этилди.

Марказий Осиё давлатларига, шу жумладан Ўзбекистонга мун — тазам равишда турли йиллар ва даврларда руслар, украинлар, яҳудийлар, татарларнинг катта оқими жўнатилиб турилди. Респуб — ликага зўрлаб турли хил халқ вакиллари корейслар, немислар, қрим татарлари, месхетия турклари, чеченлар кўчирилиб келтирилди.

Ўзбекистонда 1970 йилнинг иккинчи ярмидан бошлаб, янги йў — налиш яъни аҳолининг республикадан кўчиб кетиши кузатила бошланди. Ушбу жараён йилдан — йилга кўпая бориб, 1990 йилда

ўзининг энг юқори чўққисига чиқди. Ўша йили давлат органи томонидан расмий равишда қайд қилинган миграциянинг манфий қолдиғи — 140 минг кишини ташкил қилди. Кейинги йилларда эса у аста—секин камайиб борди. 1999 йил бундан мустасно бўлиб, миграциянинг манфий қолдиғи кескин кўтарилиб кетди.

Ўзбекистонда ўтган аср 80—йиллари охиригача совет иттифоқи республикалари ўртасида миграция алоқалари нормал ҳолатда эди. Чет мамлакатлар билан миграция алоқалари жуда оз эди. Ушбу йилларда республикадан ўртача йилига 100—150 минг одам кўчиб кетарди ва шунча одам кўчиб келарди.

Миграция жараёнидаги катта ўзгариш 1989—1990 йилларда рўй берди. Ушбу икки йил ичида Ўзбекистондан расмий маълумотларга кўра 400 млн. га яқин одам кўчиб келди, миграциянинг манфий қолдиғи эса — 233,7 минг кишини, шу жумладан хорижий мамлакатлар билан — 34,1 минг кишини ташкил қилди. СССР парчалангандан кейин Ўзбекистонда миграция жараёни бутунлай ўзгарди.

Республикадан русийзабон ва бошқа миллатларнинг кўчиб кетиши, аксинча Ўзбекистонга қўшни республикадан ўзбекларнинг кўчиб келиш тенденцияси кучая бошлади.

Ҳозирги кундаги ташқи миграциянинг манфий қолдиғини асосан Европа миллатларига хос бўлган аҳоли ташкил қилмоқда. Масалан, 1991—1999 йилларда Ўзбекистон шаҳар аҳоли манзилгоҳларидан 356,8 минг руслар, 32,3 минг украинлар, 55,5 минг яҳудийлар, 22,6 минг немислар 108,0 минг татарлар кўчиб кетишди (1—иловага қаранг).

Республикамиздан 1990—2003 йилларда жами 1,5 млн. киши кўчиб кетди, 500 минг киши кўчиб келди. Шундай қилиб, миграциянинг манфий қолдиғи 10 млн. кишини ташкил этди.

Ўзбекистоннинг ушбу йиллардаги ташқи алоқалари асоан Россия, Украина ва қўшни Марказий Осиё республикалари билан бўлди. Миграцияда қатнашганларнинг жами Россия ҳиссасига 50,9%, Украинага 12,9%, Қозоғистонга 10,9% бошқа Марказий Осиё республикаларига 13,2% тўғри келди. МДҲ давлатларидан ташқаридаги хориж мамлакатлари ҳиссасига 8,4% тўғри келди. Ўзбекистон аҳолиси ташқи миграциясининг манфий қолдиғи кўрсаткичларидан Россия ҳиссасига 62,0%, Украинага 20,4%, бошқа хорижий мамлакатларга 15,8% тўғри келди. Ташқи мигрантларнинг асосий кўпчилигини руслар, татарлар, қрим татарлари ва яҳудийлар ташкил қилади. Булардан ташқари мамлакатдан месхетия турклари, греклар, немислар ҳам кўчиб кетишмоқда. Яҳудийлар Исроил ва АҚШга, немислар Германияга, греклар Грецияга, руслар Россияга кўчмоқдалар.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда русийзабон аҳолининг кўчиб кетиши кесикн камаймоқда. Бундан ташқари мамлакатимизда кўчиб кетганларнинг яна қайтиб келиши (реэмиграция) шароитлари кузатилмоқда. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ички миграция ҳаракатларининг пасайиши кузатилмоқда, унинг асосий сабабалари —

дан бири, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитидаги мураккаб социал – иқтисодий ўзгаришлар жараёнидир.

Ўзбекистонда ҳозирги пайтда яшаш жойини ўзгартириш билан боғлиқ бўлган қишлоқ – шаҳар йўналишидаги доимий миграция ва ўқишга, ишлашга (вақтинчалик) келадиган вақтинчалик миграция оқимлари ҳам сезиларли даражада камайди. Маълумки, шаҳарлардан русийзабон аҳолининг кўчиб кетиши йилдан – йилга кўпайиб бормоқда. Ушбу вазият республикада аазалдан паст бўлган урбанизация даражасининг янада камайишига олиб келмоқда.

Ўзбекистон аҳолисининг иш билан таъминланганлик даражасига республикадаги ички миграция оқимлари ҳам бевосита таъсир кўрсатади, чунки миграциянинг ушбу тури бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ўзига хос хусусиятларга эга бўлди. Мустақиллик йилларидаги социал – иқтисодий ислохотлар таъсирида республикалараро миграция алоқаларида ҳам пасайиш рўй бермоқда. Ушбу ҳолат вилоятлараро ҳамда вилоят ичидаги миграция ҳаракатларига ҳам хосдир. Масалан, 1980 – 2003 йилларда Республика ички миграция ҳажми 461,8 минг кишидан 250 минггача яъни 250 минг кишига камайди. Вилоятлар ичидаги миграция ҳам ушбу давр ичида 283,6 минг кишидан, 138,0 мингга, яъни 118,6 минг одамга камайди.

Республика ички миграциянинг ҳаракатлари ва жами ҳажми унинг ҳамма асосий йўналишлари бўйича (айниқса қишлоқ – шаҳар) киши камайди. Таниқли демограф – иқтисодчи олим Л.П.Максакова шу жараён сабабларини қуйидагича изоҳлайди: «Бу узоқ муддатли характерга эга бўлган омилларнинг ўзаро мураккаблашуви асосида юзага келган ҳамда бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўз моделини яратиш стратегиясидан келиб чиққан. Шу нуқтаи назардан давлат сиёсати, миграцияни қишлоқдан шаҳарга йўналтириш эмас, балки ушбу жараённи камайтириб тўхтатишга қаратилган.

Мустақиллий йилларида маҳаллий тадбиркорларнинг чет мамла – катларга меҳнат сафарлари кенгаймоқда. Айниқса, Ўзбекистонда қўшма фирмалари ва корхонлари бўлган хорижий мамлакатларга бундай сафарлар кўпроқ уюштирилмоқда. Ўзбекистондаги йирик қўшма корхоналарнинг ёш ишчилари малакаларини ошириш, зарур мутахассисликни эгаллаб олиш учун Жанубий Корея, Туркия, Германияга ўқишга ва ишлашга юборилмоқда.

Кейинги йилларда Ўзбекистон аҳолисининг барқарорлашган миграция тури – бу жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари АҚШ, Буюк Британия, Япония, Германияларнинг нуфузли олий ўқув юртларида ва коллежларида билим олиш учун ўқишга кетаётган ёшлардир. Ушбу миграция ҳукуватимиз томонидан кадрлар тайёр – лашнинг махсус ишланган миллий дастури асосида амалга оширил – моқда. Ўзбекистон фуқароларининг 1995 – 1999 йилларда Меҳнат вазирлиги томонидан хорижий мамлакатларга ишга юборилиши динамикаси қуйидаги жадвалда берилган.

Иқтидорли ёшларни хориждаги ривожланган мамлакатларда ўқитиш учун Ўзбекистонда махсус «Умид» жамғармаси тузилган. Ушбу жамғарма орқали ҳар йили иқтидорли ёшлар танлаб олиниб, чет мамлакатларга ўқишга юборилади. Уларнинг асосий кўпчилигини ўзбек миллатига мансуб ўғил ва қизлар ташкил қилади. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин аҳолининг хорижий мамлакатларга қисқа муддатли меҳнат вазирлиги томонидан амалга оширилмоқда. Кейинги 9 йилда (1995–2004 йиллар) республика Меҳнат вазирлиги томонидан ишлаб келиш учун хорижий мамлакатларга 89 минг киши жўнатилди.

Жанубий Кореяга 5 йилда 9,5 минг одам жўнаб кетди. Унчалик кўп бўлмаган ишчи мигрантлар вақтинчалик ишлаб келиш учун АҚШга, Маалайзияга, Бирлашган Араб Амирлигига (БАА) жўнатилди. Меҳнат вазирлиги томонидан хорижда ишлаб келишга жўнатилганларнинг кўпчилигини ўзбеклар (82%), корейслар (15%) ташкил этади. Чет мамлакатларга шахсий билим асосида жўнатилганларнинг ярмидан кўпи ўзбеклар қолган қисми бошқа миллатлар — руслар, украинлар, яҳудийлар ва татарлар ҳиссасига тўғри келади.

Ўзбекистонликларнинг чет мамлакатларда иш билан бандлиги — нинг анча ривожланган шакли бу моқисмон (Челнок) бизнес бўлиб, у асосан шахсий меҳнат фаолияти асосида амалга оширилмоқда. Лекин, кейинги йилларда маҳаллий аҳоли ўртасида моқисмон савдо бизнесининг тури бироз камайганлиги кузатилмоқда. Лекин шунга қарамасдан, кейинги ўн йилликда тадбиркорликнинг ушбу тури республика аҳолисининг чет элдаги бандлигида аҳоли ўртасида энг кўп тарқалган тури бўлиб қолмоқда.

Кейинги тўрт йил ичида мамлакатдаги 165 та нодавлат ва ноти — жорат ташкилоти 117,2 минг кишини иш билан таъминлади. Улар — нинг 41,2 минги (35,2%) бевосита нодавлат нотижорат ташкилотлари орқали, 76,0 минг (64,8%) эса ушбу ташкилотларнинг воситачилиги орқали ишга жойлаштирилди. Демак, битта нодавлат ва нотижорат ташкилоти 710 та одамни иш билан таъминлаган. Шундай қилиб, Ўзбекистондаги аҳоли бандлигининг янги тури республика меҳант бозорида ва хорижий мамлакатларда ўз ўрнини топмоқда.

1.	Агафонов Н.Т., Хорев Б.С. Нечернозомье – демографическое процессу. М., 1977
2.	Алибекова С., Кадуров М. Опустынивание и миграция населения. FFЖанубий Ўзбекистонда география мактабининг шаклланиши ва ривожланиши (Республика илмий – амалий конференцияси материаллари). – Термиз: 2006. – 96 б.
3.	Алтёва Л. Рождаемость в сельской местности Туркменской ССР. В: «Население и экономика». М. 1973, с. 71 – 82
4.	Аманков М. Тенденции развития населения Туркмении. В: «Возобновление поколений нашей страны». М., 1979, с.71 – 79
5.	Аманкулов И. Трудовые ресурсы сельского хозяйства Каракалпакской АССР. – В сб.: Материалы межвузовской научной конференции по проблемам народонаселения Средней Азии. Т., 1965
6.	Андреев Е., Пирожков С. О потенциале демографического роста. В: «Населения и окружающая среда». М., 1975, с.52 – 67
7.	Араб – Оглу Э.А. Демографические и экологические прогнозы. М., 1978
8.	Ата – Мирзаев О. Формирование городской сети Ферганской долины. – В сб.: Материалы межвузовской научной конференции по проблемам народонаселения Средней Азии. Т., 1965
9.	Ата – Мирзаев О., Гольдфарб Б. Перспективы воспроизводства населения Средней Азии. В: «Наше будущее глазами демографа». М., 1979, с.113 – 119
10.	Ата – Мирзаев О., Салиев А. Урбанизация в регионе. – В сб.: Народонаселения. М., 1985
11.	Ата – Мирзаев О.Б. Многодетная женщина. Социально – демографический анализ. В: «Женщина на работе и дома». М., 1978
12.	Ахмедов Э.А. Проблемы развития малых и средних городов Узбекистана – В сб.: Материалы межвузовской научной конференции по проблемам народонаселения Средней Азии. Т., 1965
13.	Бабунин Б. Население РСФСР в 1926 – 41гг. «Бюл. Госплана РСФСР». 1926, № 23 – 24, с. 20 – 38
14.	Батиров А. Изменение в географии населённых пунктов в связи с созданием Каракумского канала. – В сб.: Материалы межвузовской научной конференции по проблемам народонаселения Средней Азии. Т., 1965
15.	Бахметова Г. Доживаемость и смертность населения СССР. В: «Продолжительность жизни». М., 1974, с. 40 – 48
16.	Бахметова Г.Ш. Методы демографического прогнозирования М., 1982
17.	Бедный М.С. Демографические процессы и прогнозы здоровья населения. М., 1972
18.	Бедный М.С. Медико – демографическое изучение народонасе –

	ления. М., 1979
19.	Бжилянский Ю.А. Проблемы народонаселения при социализме. М., 1974
20.	Болдурев В.А. Итоги переписи населения СССР. М., 1974
21.	Большакова Е. К проблеме демографического районирования. В: «Продолжительность жизни». М., 1974, с. 22 – 31
22.	Бондарская Г.А. Рождаемость в СССР Этнодемографический аспект. М., 1976, с.106 – 120
23.	Бондарская Г.А. Этническая дифференциация рождаемости в СССР и ее сухость. В: «Рождаемость. Проблемы изучения». М., 1976, с.106 – 120
24.	Борисов В.А. Перспективы рождаемости. М., 1976
25.	Боярский А.Я. К методике прогноза населения. В: «Населения и метод его изучения». М., 1975, с. 217 – 224
26.	Боярский А.Я. О прогнозе численности населения мира. В: «Населения и метод его изучения». М., 1975, с. 245 – 273
27.	Боярский А.Я., Валентей Д.И., Кваша А.Я. Основы демографии. М., 1980
28.	Брук С.И. Население мира. Этнодемографический справочник. М., 1981
29.	Буриева М. Многодетность в Узбекской ССР. – В сб.: Народно – населения. М., 1985.
30.	Бурнашев Э.Ю. (ред.) Естественное движение населения современного мира. М., 1974
31.	Валентей Д.И. Основы теории народонаселения. М., 1977
32.	Валентей Д.И., Бодрова В.В. (ред.) Население и трудовые ресурсы в социалистических странах. М., 1979
33.	Валентей Д.И., Бурнашев Э.Ю. (ред.) Библиография по проблемам народонаселения. (1960 – 1971). М., 1974
34.	Валентей Д.И., Бурнашев Э.Ю. (ред.) Библиография по проблемам народонаселения. (1972 – 1975). М., 1977
35.	Валентей Д.И., Хорев Б.С. Миграция в системе демографических процессов в СССР В: «Проблемы миграции населения и трудовые ресурсы» М., 1970, с.5 – 12
36.	Вешневский А.Г. Воспроизводство населения и общество. История, современность, взгляд в будущее М., 1982
37.	Вешневский А.Г. Демографические процессы в СССР. «Вопросы философии» 1973, № 9, с.115 – 127
38.	Вешневский А.Г., Волков А.Г. (ред.). Воспроизводство населения СССР. М., 1983
39.	Винников Я.Р. Сдвиги в численности и составе населения Средней Азии(1917 – 1959г.г.). – В сб.: Материалы межвузовской научной конференции по проблемам народонаселения Средней Азии. Т., 1965
40.	Гражданников Е.Д. Прогностические модели демографических

	процессов. Новосибирск, 1974
41.	Димитрева Р., Волков А. Задачи статистики населения и демографических исследований. «Вестник статистики», 1982, № 2, с.7 – 16
42.	Димитриева Р.М. Таблицы смертности и средней продолжительности жизни населения Средней Азии. – В сб.: Материалы межвузовской научной конференции по проблемам народонаселения Средней Азии. Т., 1965
43.	Евсюков Ю.М Миграция населения из села в город. – В кн.: Миграционная подвиженность населения в СССР. М., 1974.
44.	Евсюков Ю.М. Особенности обеспечения потребности народного хозяйства рабочей силой за счет перемещения населения из села в город. – В кн.: Демографические проблемы занятости. М., 1969.
45.	Иванов С., Вишневская Л., Малева О. Некоторые вопросы развития населения республик Средней Азии. – В сб.: Народно – населения. М., 1985.
46.	Калинюк И. Продолжительность жизни и возрастная структура населения СССР. В: «Продолжительность жизни». М., 1974, с. 60 – 66
47.	Калинюк И., Веселкова И. Демографические процессы в СССР. В: «Население СССР сегодня». М., 1982, с.7 – 19
48.	Караханов М.К. Динамика населения Средней Азии. – В сб.: Материалы межвузовской научной конференции по проблемам народонаселения Средней Азии. Т., 1965
49.	Караханов М.К. Население и населенные пункты Ферганской долины. – В сб.: Материалы межвузовской научной конференции по проблемам народонаселения Средней Азии. Т., 1965
50.	Каримов И.А. Узбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. «Ўзбекистон» 1993. 89 – бет.
51.	Касимовский Е.В. (ред.). Трудовые ресурсы. Формирование и использование. М., 1975
52.	Кауфман А.А. Переселение и колонизация. СПб., 1905.
53.	Каюмов А.А., Кадиров Р., Рахимов О., Амонов Х. Региональные особенности занятости населения в центрально – азиатских странах с переходной экономикой. Ж. Экономика и финансы. – М.: 2003, №4, с. 79.
54.	Каюмов А.А., Социально – географические основы формирования и развития трудовых ресурсов Узбекистана : Автореф. дисс. д – ра геогр. наук: 11.00.02 ТашГУ. – Т. 1984. – 43с.
55.	Кваша А. Я. О некоторых инструментах демографической политики. В: «Изучение воспроизводства населения». М., 1968, с.64 – 78
56.	Кваша А.Я. Демографическая политика в СССР. М., 1981
57.	Кваша А.Я. Об условиях успешности и оценке эффективности

	демографической политики. В: «Демографическая политика». М., 1974, с.81 – 87
58.	Кваша А.Я. Проблемы демографического оптимума. В: «Народо – население». М., 1973, с.13 – 26
59.	Кваша А.Я. Проблемы экономико – демографического развития СССР. М., 1974
60.	Кваша А.Я. Управление развитием народонаселения в СССР (проблемы и перспективы). М., 1977
61.	Козлов В.И. Этническая демография. М., 1977
62.	Козурев Ю.Н. Введение в общую теорию подвижности населения. – В сб.: Вопросы теории и политики народонаселения. М., 1970.
63.	Комилова Н.К. Ўзбекистон Республикасида аҳоли касаллиши географияси. FFЖанубий Ўзбекистонда география мактабининг шаклланиши ва ривожланиши (Республика илмий – амалий конференцияси материаллари). – Термиз: 2006. – 106 б.
64.	Корчак – Чепурковский Ю.А. Избрания демографические исследования. М., 1970
65.	Котелников В.Л., Саушкин Ю.Г. Население и природа – сб.: «Нужные проблемы географии населения» М., Изд – во МГУ, 1967, с. 207.
66.	Кузнец С. Демографические аспекты современного экономического роста В: «Население и экономика». М., 1970, с.103 – 106
67.	Курман М.В. Актуальные проблемы демографии. М., 1976.
68.	Максакова Л., Дворядкина А. Формирования рабочего класса в республиках Средней Азии. – В сб.: Народонаселения. М., 1985.
69.	Матлин И.С. Моделирование размещения населения. М., 1975.
70.	Мирзаева С.Ф. Табиат ва инсон саломатлиги. FFЖанубий Ўзбекистонда география мактабининг шаклланиши ва ривож – ланиши (Республика илмий – амалий конференцияси материал – лари). – Термиз: 2006. – 111 б.
71.	Мулладжанов И. Национально – этнические особенности населения республик Средней Азии. – В сб.: Народонаселения. М., 1985.
72.	Нугманова А.А. Экологик шароит кескинлашувининг демогра – фик вазиятга таъсири. FFЖанубий Ўзбекистонда география мактабининг шаклланиши ва ривожланиши (Республика илмий – амалий конференцияси материаллари). – Термиз: 2006. – 83 б.
73.	Ораев Н. Ходжибаев А. Расселение населения республик Средней Азии. – В сб.: Народонаселения. М., 1985.
74.	Паевский В.В. Вопросы демографической и медицинской статистики. М., 1970
75.	Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения. М., 1975. – 231 б.

76.	Переведенцев В.И. Урбанизация и некоторые аспекты миграции населения в СССР. В: «Проблемы современной урбанизации». М., 1972, с.125–141
77.	Подъячих П.Г. О росте перспективной численности населения с учетом планируемой миграции. В: «Вопросы народонаселения и демографической статистики» М., 1966, с. 239–251
78.	Покшишевский В.В. География населения СССР. М., 1971
79.	Покшишевский В.В. Особенности географии населения Средней Азии и некоторые проблемы расселения. – В сб.: Материалы межвузовской научной конференции по проблемам народонаселения Средней Азии. Т., 1965
80.	Поляков Ю.А. Цена победы. Демографический аспект. М., 1985
81.	Раимжонов З.Х., Кинчимова А.А. Халқаро миграция кеча ва бугун. FFЖанубий Ўзбекистонда география мактабининг шаклланиши ва ривожланиши (Республика илмий – амалий конференцияси материаллари). – Термиз: 2006. – 95 б.
82.	Раимов Т., Караханов М.К. Развитие городов Средней Азии. – В сб.: Материалы межвузовской научной конференции по проблемам народонаселения Средней Азии. Т., 1965
83.	Ризев Р. «Социалистическое хозяйство Узбекистана» Т. 1978г. стр. 150–155
84.	Римашевская Н.М. (ред.) Региональные особенности воспроизводства населения в СССР. М., 1981
85.	Розенталь О. Основные вопросы статистики населения. М., Изд. Моск. Гос. экон. института, 1958.
86.	Романов Е.Р. О положении в СССР и демографических процессах «Посев», 1977, №12, с.3–5
87.	Россет Э. О познавательной ценности демографических прогнозов.: «Демографические прогнозы». М., 1973, с.10–30
88.	Россет Э. Процесс старения. М., 1968.
89.	Рўбаковский Л.Л. Методологические вопросы прогнозирования населения. М., 1978.
90.	Рўбаковский Л.Л. Региональный анализ миграций. М., 1973.
91.	Рўбаковский Л.Л., Чураков В.Я. Социальные факторы и особенности населения. М., 1978.
92.	Рўлкова И. Изменение окружающей среды и некоторые демографические процессы. В: «Населения и окружающая среда». М., 1975, с. 13–20.
93.	Рябушкин Т., Галецкая Р.А. Структура и воспроизводство населения Советского Союза. В: «Демографические процессы в социалистическом обществе». М., 1981, с. 75–102.
94.	Рябушкин Т.В. Международная статистика. М., «Статистика» 1965.
95.	Рябушкин Т.В., Галецкая Р.А. Динамика и структура населения в социалистических странах. М., 1979.

96.	Садвокасова Е.А. Роль аборта в осуществлении сознательного материнства. В: «Изучение воспроизводства населения». М., 1968, с. 207 – 224
97.	Сатторов А., Умарова М., Холматов З. Сурхондарё вилоятидаги айрим касаллик турлари географияси. FFЖанубий Ўзбекистонда география мактабининг шаклланиши ва ривожланиши (Республика илмий – амалий конференцияси материаллари). – Термиз: 2006. – 112 б.
98.	Серенко А.Ф., Церковный Г.Ф. (ред.). Злокачественные новообразования. Статические материалы по СССР. М., 1974.
99.	Сигаев М.П. Районная планировка сельскохозяйственных районов Узбекской ССР. – В сб.: Материалы межвузовской научной конференции по проблемам народонаселения Средней Азии. Т., 1965
100.	Слесарев Г.А. Методология социологического исследования проблем народонаселения СССР. М., «Мўсль», 1965.
101.	Сови А. Обшая теория населения. тт. 1 – 2. М., 1977.
102.	Стешенко В.С. Демография в современном мире. М., 1978.
103.	Стешенко В.С. (ред.). Демографическая политика: осуществление и совершенствование в условиях развитого социализма. Киев, 1982.
104.	Стешенко В.С., Пискунов А.П. (ред.). Демографическая политика. М., 1974.
105.	Ткаченко А.А. Экономические последствия современных демографических процессов в СССР. М., 1978.
106.	Убайдуллаева Р., Шадиев Р. Особенности воспроизводства населения в республиках Средней Азии. – В сб.: Народонаселения. М., 1985.
107.	Умаров А. Региональные аспекты изучения территориального размещения населения и трудовых ресурсов с учетом экологических особенностей Каракалпакстана. FFЖанубий Ўзбекистонда география мактабининг шаклланиши ва ривожланиши (Республика илмий – амалий конференцияси материаллари). – Термиз: 2006. – 88 б.
108.	Унпль Дж. И Новоселский С.А. Основы демографической и санитарной статистики. М., Гос. медиздат, 1929.
109.	Урланис Б.Ц. Динамика и структура населения СССР и США. М., 1964.
110.	Урланис Б.Ц. Проблемы динамики населения СССР. М., 1974.
111.	Урланис Б.Ц., Борисов В.А. (ред.). Народонаселение стран мира. Справочник. М., 1984.
112.	Утепова Г.Б. Қорақалпоғистон Республикаси меҳнат ресурслари сифат кўрсаткичларида инсон саломатлигининг роли. FFЖанубий Ўзбекистонда география мактабининг шаклланиши ва ривожланиши (Республика илмий – амалий конференцияси материал –

	лари). – Термиз: 2006. – 107 б.
113.	Хидоятлов И. Современный этнический состав населения южных районов Узбекистана (Сурхандарьинская область). – В сб.: Материалы межвузовской научной конференции по проблемам народонаселения Средней Азии. Т., 1965
114.	Холмұминов Х. Ўзбекистонда янги ўзлаштирилган ерларга кўчирилган аҳоли хўжаликларининг ижтимоий иқтисодий аҳолига доир (1946 – 1960 йиллар) «Жайхун», ТерДУ хабарлари, 2006, №1. 29 – 33 б.
115.	Хорев Б.С. Миграционная подвижность населения в СССР. «Экономические науки», 1976, №4, с. 44 – 52.
116.	Хорев Б.С., Киселева Г.П. Урбанизация и демографические процессы. М., 1982.
117.	Цапенко Н.Г. Население – один из важнейших факторов экономико – географического районирования Средней Азии. – В сб.: Материалы межвузовской научной конференции по проблемам народонаселения Средней Азии. Т., 1965
118.	Чапек В.Н. Миграция как учетная категория. – В сб.: Материалы межвузовской научной конференции по проблемам народонаселения Средней Азии. Т., 1965
119.	Шадиметов Ю.Ш. Введение в социэкологию Ташкент «Уки – тувчи» 1993.
120.	Шадиметов Ю.Ш. Региональные проблемы социальной экологии – ии. – Т.: Узбекистан 1990 – 111 с.
121.	Қаюмов А.А. Ўзбекистонда меҳнат ресурслари прогнозининг демографик асоси. FF Иқтисодий эркинлаштириш даврида меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш: ҳолати ва истиқболлари (Республика илмий – амалий конференция материаллари тўплами). – Т.: 2005. – 176 б.
122.	Қаюмов А.А., Усмонов З.К. Мукамал меҳнат тақсимоти – минтақа ресурсларидан самарали фойдаланиш шартлари. FF Иқтисодий эркинлаштириш даврида меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш: ҳолати ва истиқболлари (Республика илмий – амалий конференция материаллари тўплами). – Т.: 2005. – 208 б.
123.	Янгибаев М. Некоторое вопросы обеспечения трудовыми ресурсами зоны Каршинской степи Узбекской ССР. – В сб.: Материалы межвузовской научной конференции по проблемам народонаселения Средней Азии. Т., 1965
124.	ЎЗР. МДА, 217 – Ф, 9 – рўйхат. 408 – иш, 15 – varaқ.
125.	ЎЗР. МДА, 837 – Ф, 33 – рўйхат. 5753 – иш, 60 – varaқ.
126.	ЎЗР. МДА, 837 – Ф, 33 – рўйхат. 5753 – иш, 98 – varaқ.
127.	ЎЗР. МДА, 837 – Ф, 3 – рўйхат. 5753 – иш, 39 – varaқ.
128.	ЎЗР. МДА, 837 – Ф, 3 – рўйхат. 5753 – иш, 63 – varaқ.
129.	ЦСУ СССР. Естественное движение населения СССР. «Вестник

статистики», 1977, №12, с. 74–79; 1978, №11, с. 80–85; 1979, №11, с. 65; 1980, №11, с. 74–79; 1981, №11, с. 70–74; 1982, №12, с. 63–67; 1983 №12, с. 51–55; 1984, №11, с. 75–79; 1985, №3, с. 80.